GERARD J. M. VAN HET REVE
Een jeugd in Twente III en IV

OPERATIE STANLEYSTAD
TRISTRAM MAX EN JIM
BAHVVN: HET EINDE
VAN EEN MYSTIFICATIE

Gedichten van Sonja Prins en
Roger Serras / Ex Libris Chabot

DE NIEUWE STEM

20e jaargang no. 4
april 1965

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, N. A. Donkersloot, T. Haan (sekretaris), Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. Dr. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Drs. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 16,– per jaar (*f* 8,50 per half jaar). Voor België Bfr. 245 per jaar. Andere landen *f* 20,–. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 12,50 en Bfr. 187.50.
De betaling van het abonnementsgeld moet voor abonnementen, die door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, aan deze geschieden. Betaling van alle andere abonnementen op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

Gerard J. M. van het Reve

EEN JEUGD IN TWENTE

III. De Staking.

De nieuwe school had een volkomen andere sfeer en ik was er verwonderlijk gauw ingeburgerd. De meisjes wekten mijn nieuwsgierigheid, maar tot mijn geruststelling — méér dan tot mijn teleurstelling — namen ze nauwelijks notitie van me. De sommen op de nieuwe school waren erg moeilijk en bij het schoonschrijven zag ik in, dat ik erbarmelijk schreef. Intussen kreeg ik hier op deze school pas voor het eerst begrip waarom ik eigenlijk moest leren: als je later aan iemand, aan een dame of aan een heer een brief zou schrijven vol doorhalingen en hanepoten, dan zou degene die de brief ontving dadelijk kunnen zien dat je een knoeier was en een domkop. Deze eenvoudige waarheid werd me duidelijk gemaakt door meester Klaassen, mijn onderwijzer, die er mij op aanzag, dat ik later brieven zou schrijven aan heren en zelfs aan dames! In elk geval: mijn leergierigheid werd hier op deze school gewekt en ik herinner me de gezichten en de namen nog van alle leerkrachten. Ik had voor hen allemaal respect en genegenheid. Dit schijnt opmerkelijk te zijn, want ik heb mensen genoeg ontmoet, die een tegenovergestelde ervaring hebben.

Onze afscheiding van de kerk betekende geen breuk met de familie. Jaren later trouwens volgden de vier zusters en de drie broers van mijn moeder met al hun kinderen het voorbeeld, dat hun door mijn ouders was gegeven. En één van de beide broers, die mijn vader nog gebleven waren, scheidde zich ook van de kerk af. Zelfs mijn grootmoeder was niet bijzonder onder de indruk toen ik haar meedeelde, dat God niet bestond. Ze schudde alleen maar haar kleine grijze hoofd en noemde mij een kuiken.

In deze tijd kreeg ik ook smaak in lezen. Ik las alles wat ik in handen kon krijgen en zat geregeld bij mijn grootouders op zolder, waar ik hele pakken stuiversbladen en

vervolgromans in afleveringen had ontdekt. Ik las de anecdotes in de stuiversbladen en voor zover ik ze begreep, deden ze me schudden van het lachen.

'O', zei grootmoeder dan, 'daar zit de koster weer!'

In haar ogen was een koster een typische boekenwurm en ik werd in de familiekring lang aangeduid met de bijnaam: de koster. Ik herinner me nóg een benaming, die grootmoeder mij gaf. Terwijl ik zat te lezen gunde ik mij geen tijd om een zakdoek te gebruiken en bepaalde mij er toe bij wijlen het overvloedige neusvocht op te snuiven. Grootmoeder betitelde me toen met 'klokkenpeunder', een bijnaam ontleend aan de Twentse benaming van het koperen gewicht van het slingeruurwerk, dat immers ook telkens wordt opgehaald!

Ik las alle afleveringen van de vervolgroman *Vittore de Rosa, de roverhoofdman van Sardinië,* een lectuur zó opwindend, dat ik er eten en drinken door vergat. Met nóg grotere spanning las ik later — ik denk wel enkele jaren later — de vervolgroman *Napoleon Bonaparte, de zoon der omwenteling* en vervolgens het beroemde werk *De dodenvelden van Siberië,* gevolgd door *De Wreker.* Het boek over Napoleon beschreef de schokkende gebeurtenissen der Franse revolutie en de oorlogen onder Napoleon. Het laatstgenoemde werk, eveneens in een eindeloos aantal afleveringen, maakte mij vertrouwd met de sfeer der nihilisten in Rusland.

Ik geloofde dat alles wat ik las pas kort geleden en precies zó was gebeurd. Op een zondagmiddag had ik urenlang op de zolder zitten lezen: de nihilisten waren bezig een aanslag op de tsaar te beramen en twee mannen, plechtig door het lot daartoe aangewezen, zouden die aanslag voltrekken. Ze wisten dat ze het met hun eigen leven zouden moeten bekopen, maar ze stonden niettemin — een paar bladzijden verder — gereed langs de weg die de tsaar zou volgen. Alles was tot in de kleinste bijzonderheden voorbereid. Ze hadden de dynamietbommen bij zich, ze droegen die gewoon onder de arm, de éne bom in de vorm van een onschuldig brood en de andere in die van een boek. Wachtend stonden ze tussen de menigte langs de weg, totdat het rijtuig van de tsaar, bespannen met vier paarden en voorafgegaan door een lijfwacht van kozakken,

naderde. De man met het brood onder de arm drong de toeschouwers op zij en wierp zijn bom met kracht. Te vroeg, — alleen de vier paarden, hun berijders en de palfrenier werden gedood. De terrorist zelf bleef ongedeerd. maar hij versmaadde het te vluchten. Hij werd gegrepen, men vroeg hem zijn naam.

'Ik ben Hugo von Pfalen!' riep hij met wijd-omschallende stem. Op dat moment sprong zijn makker naar voren, hij wierp zijn boek.

'En ik ben Bajonotski!' riep hij doodsverachtend uit. De tsaar mitsgaders het rijtuig, de koetsiers en de palfreniers werden in stukken gereten.

Hier moest ik ophouden met lezen. Ik snoot mijn neus en droogde mijn ogen. Vervolgens ging ik stil naar beneden in de huiskamer. Daar vond ik grootvader in gesprek met oom Jan, een oude kromgebogen smid, die zelfs op zondag niet schoongewassen was, want het roet zat diep in zijn rimpels. Hij vertelde luidkeels — want mijn grootvader was nagenoeg doof — van het optreden van kapelaan Ariëns in een van diens vergaderingen. De kapelaan moet bij deze gelegenheid, — want dat lijkt me de meest aannemelijke verklaring — de ketters ongenadig van antwoord hebben gediend. Deze hadden blijkbaar de kerk van Rome verweten, dat deze haar doeleinden met alle middelen, ook zelfs met dolk en gifbeker, wilde verwezenlijken.

'En toen', schreeuwde de oude smid, 'toen kwam de kapelaan op, je kon een speld horen vallen!'

Grootvader knikte heftig, alsof hij de speld hóórde. En de smid ging schreeuwend verder:

'De kapelaan had de handen op de rug. Toen stak hij zijn éne hand naar voren, opende ze en zei: 'ziet, ik heb hier geen gifbeker!' En toen de andere hand: 'ziet ik heb hier geen dolk!'

'Dat was goed, dat was prachtig!' riep grootvader geestdriftig. Maar toen zag hij mij plotseling en ik moet hem wel met zulke glinsterende vraagogen hebben aangekeken, dat de oude er ongemakkelijk onder werd.

'Wat heb je toch jong?' vroeg hij in de grootste verbazing. 'Ga jij maar gauw naar huis. Wat heb je gedaan?'

'Niets grootvader', zei ik onschuldig. En inderdaad, in een wereld waar dynamiet, dolken en gifbekers kennelijk

alledaagse dingen waren, zag ik mezelf als een schuldeloos wezen. Maar ik durfde toch niet te blijven en ging, het hoofd vol donkere vermoedens naar huis. Ik besloot dadelijk vader te vragen wat het betekende met die dolk en die gifbeker. Maar vader kon me ook niet wijzer maken.

De wereld was in die dagen toch al vol van geweldige opwinding. Er werd allerwegen gesproken over de oorlog in Transvaal. Voor een sigarenwinkel had ik een gekleurde plaat zien hangen: de slag bij Elandslaagte, druipend van bloed en dapperheid. Zaterdagsavonds op de markt luisterde ik naar de liedjeszangers, één van hen begeleidde de anderen op de harmonika: 'Hoort mijn kameraden roepen allen mij ten strijd. Daarom moet ik je nu gaan verlaten, lieve meid!' Al die liederen hadden betrekking op de oorlog in Transvaal: 'O, wat een schande! Schande voor Engeland!'

Bij ons thuis werd veel gezongen. We zongen tweestemmig en hadden een onuitputtelijk repertoire. Vooral ook schoolliederen, waaronder er waren, die men tegenwoordig niet meer door kinderen zou laten zingen, liederen op droeve melodieën:

'Ach, mijn zusje is gestorven,
't Was pas veertien maandjes oud,
'k Zag haar dood in 't kistje liggen,
Och wat was mijn zusje koud....!'

Ja we zongen met grote overgave, het was een leven vol bewogenheid. Vader begeleidde soms met zijn bas dat de ruiten rammelden: het lied van Marianne, het lied van het Schootsvel en vooral het Vrijheidslied. Hoe jammer dat het mij in die dagen nog niet bekend was, dat we het Vrijheidslied zongen op de wijze van de Marseillaise, het befaamde lied der Franse revolutie. Als ik dat toen geweten had zou ik de plechtig bezwerende, bombastische tekst ongetwijfeld met nóg groter huivering hebben uitgegalmd:

Staat op dan kinderen der Bataven
En zweert bij 't kille grafgesteent'
Zweert bij de dierb're stof der braven,
Zweert bij der vaad'ren bleek gebeent' (bis)
Dit was hun leuze: 'Vrijheid boven!'

Het edelst kleinood op deez' aard;
Dat wij die Vrijheid ons zo waard
Door niemand zullen laten roven!
Op voor de Vrijheid op!
Weg met de Slavernij!
Waakt op! Waakt op!
Voor 't heilig recht
Der mensheid kampen wij!

We zongen ook liederen in het Duits zoals 'Freiheit, die ich meine', en andere bekende Duitse volkszangen, ook liedjes in Twents dialect, en verder de producten van straatzangers, die veelal gruwelijke moorden bezongen. Uiterlijk onbewogen konden we bijvoorbeeld dat aangrijpende 'lied van misdaad en hartstocht' zingen:

O God, ik leef in nood,
'k Heb gebracht mijn lief ter dood
Haar teedre vrucht daarbij
Waar ik nu zo bitter om schrei.
Ja, ik trok er mijn sabel en kloofde haar kop
Het bloed, het vloeide haar klederen op....!

En toen, plotseling, werden we uit deze sfeer van veelal kunstmatige en vrij banale romantiek overgebracht in de echt-dramatische werkelijkheid van de grote Twentse staking.

Aanvankelijk scheen het me toe, dat iedereen het uitbreken van de staking hoopvol tegemoetzag. Alleen hier en daar schudden oudere mensen bezorgd het hoofd. Deze zwartkijkers, die als twintigjarigen de grote brand die heel Enschede in 1862 in de as legde nog hadden beleefd, haalden zwarte herinneringen uit hun jeugd op. Ze beweerden, beter en anders dan wij, te weten wat armoede en ellende betekenden. Waren zij als kinderen niet in de bomen geklommen om beter uit te kunnen kijken of vader nog niet thuiskwam? Die was half boer, half handwever en hij was heel in de vroegte al met een kruiwagen naar de stad gegaan om zijn stukken af te leveren en pas als hij thuiskwam zou er eten zijn. En dan ging het niet om meegebrachte lekkernijen, niet om krakelingen, koek of beschuiten, maar om brood!

Ik begreep dat toen nog niet. Van oudsher hadden de boeren hier op het hooggelegen land toch rogge verbouwd? En stond ons huis, aan de rand van de stad, niet midden in de roggevelden?

Rogge was in onze streek hét broodgraan. Brood was roggebrood. Tarwebrood had zelfs een andere benaming en werd hier op zijn best alleen zondags gegeten. Placht men niet met milde zelfspot te zeggen: 'Geef ons heden ons dagelijks brood en onze zondagse 'stoete'?'

We hadden met de boerenbevolking weinig aanraking, men zag de boeren alleen bij het ploegen en zaaien of in de maaitijd. Hun huizen lagen ver weg en ze waren in onze ogen een ander mensenslag. Ze droegen andere kleding en vooral hun vrouwen spraken, als ze op het veld meewerkten en schoven bonden, met schelle stemmen en op grote afstand van elkaar, een in vele woorden van het onze afwijkend dialect.

Ik heb later pas begrepen hoe wonderlijk het eigenlijk was dat de Twentse textielarbeiders zo snel van de boerenbevolking konden vervreemden. Het was immers nog maar zo kort geleden dat het hele weversbedrijf bijna uitsluitend buiten de stad bij de boeren werd uitgeoefend! Uren ver gaans buiten de stad, in de gemeenten Lonneker, Losser, Oldenzaal, Ootmarsum, Denekamp, Delden, Hengelo, Haaksbergen enz. werkten de handwevers voor de fabrikanten in de stad. Dat waren ettelijke duizenden handwevers, kleine boertjes, die op hun schrale grond van het boerenbedrijf niet konden bestaan. Ze leefden met hun gezinnen in armzalige hutten zonder zoldering, zog. 'losse' huizen, waar men met koe, geit, varken, kippen en kat in één vertrek huisde en waarvan door een wand van leem of stro een 'weefkamer' was afgescheiden. Daar moesten afwisselend de gezinsleden aan het getouw zitten, 15 tot 16 uur per dag moest dit weefgetouw klepperen, om per week drie tot vier gulden te kunnen verdienen.

Toen na de brand van 1862 de stoomweverijen opkwamen konden die handwevers bij de fabrikanten terecht. Het kostte weinig moeite de arme boertjes naar de stad te halen. De fabrikanten kochten heel bereidwillig de grond en ook voor het vee wisten ze wel kopers. De boertjes waren blij uit de schuldslavernij van de eeuwige voorschotten verlost

te worden. De verkoop van die boerenbedrijfjes met hun vaak uitgestrekt destijds bijna waardeloos heidebezit leverde genoeg op om de verhuizing te bekostigen, de voorschotten aan de fabrikanten te betalen en om in de stad een arbeiderswoning in te richten. Binnen twee generaties waren de wevers van boeren tot proletariërs geworden, tot fabrieksvolk, dat voor de boeren een geringschatting had. Die had natuurlijk geen enkele redelijke grond, maar werd, naar ik geloof, door nijd gevoed. De boeren stonden met de voeten op eigen grond, ze hadden altijd de hemel boven zich en de vrije buitenlucht steeds overal om zich heen. Bij deze afgunst ten opzichte van de boeren sloten weldra weinig vriendelijke gevoelens tegen de fabrikanten zich aan. Deze 'katoenbaronnen' immers waren niet alleen de bezitters van de fabrieken en machines in de stad, maar ze hadden bovendien nog vrijwel alle grond, alle bossen, heiden en weiden in wijde omtrek weten te bemachtigen. Zo werd de handwever tot een fabriekslaaf, die spoedig ook van de natuur vervreemdde. Tot op de huidige dag treft men nergens in ons land zoveel bordjes met 'Verboden toegang' aan als in de gebieden rondom Enschede.

De grote staking en uitsluiting van 1902 was een uiting, misschien nog meer intuïtief dan bewust, van verzet tegen generaties lang geleden onrecht.

Mijn herinneringen aan die stakingsbeweging betreffen overigens slechts enkele dingen van simpele aard, die ik zelf beleefde. Het feit intussen van een hele stad in oorlog tegen de feodale macht van enkele fabrikanten heeft zonder twijfel mijn hele latere leven beïnvloed.

In het speelkwartier zag ik de optocht van de uitgeslotenen onze school voorbijtrekken. Het was een merkwaardige stoet van mannen en vrouwen, de meesten met blank geschuurde klompen aan. Een eindeloze optocht die in een begrafenistempo voorbijtrok, niet krijgshaftig, maar die een ontzaglijke indruk maakte omdat hij vrijwel de hele textielarbeidersbevolking van onze stad in zich had opgenomen.

Een tweede feit is me bijgebleven toen mijn vader me had meegenomen om te gaan kijken naar de verblijfplaatsen waar de onderkruipers waren gehuisvest. Van die gebouwen, het waren pakhuizen als ik me wel herinner,

behoefden ze slechts een paar honderd stappen te lopen om in de fabriek te komen. Een groot aantal politieagenten, marechaussees en veldwachters stond daar ter bewaking gereed, maar er was geen reden om beducht te zijn voor botsingen, want de mensen lachten en praatten, naar het me toescheen, vriendschappelijk met de gewapende ordebewaarders. Mijn vader zag bij die gelegenheid bij de onderkruipers, die achter een ijzeren hek als gevangen beesten heen en weer liepen, een man, die hij blijkbaar kende. Het was stellig een kennis uit vroeger dagen, die tot een verlopen sujet was geworden en, met een gebreide wollen sjaal van opzichtige kleur om de hals, er uitzag als een echte schooier. Vader trok me mee opdat we de man zó dicht zouden kunnen naderen, dat hij hem zou kunnen bereiken met zijn stem.

'Hei!' riep vader. De man keek op en herkende vader. Hij keek dadelijk weer voor zich.

'Zal ik je die strop om je nek niet wat vaster aanhalen?' vroeg vader hem. De omstanders lachten. En toen, plotseling, sissend van haat barstte mijn vader los:

'O jij lelijke gluiper, smerige hond van een onderkruiper! Bah!' En hij spuwde op de grond.

Een der veldwachters kwam op vader toe, sprak hem bij zijn naam aan en zei kalmerend:

'Wees verstandig!'

'O', antwoordde vader, helemaal weer zichzelf, 'wees maar niet benauwd. Ik zal aan dat stuk vuil mijn handen niet smerig maken!'

En een derde gebeurtenis herinner ik me: vader bracht de ladder in onze woonkamer, zette haar tegen de wand en haalde onze prachtklok van de muur. Onze 'regulateur' werd in een deken gewikkeld, daar werd een stevig touw omheen geslagen en met het aldus verkregen pak op zijn schouder ging vader op stap. Ik liep met hem mee en wachtte op hem tot hij in het 'Huis van Koop, met recht van Wederinkoop', de klok had beleend en afgeleverd.

De staking was ingezet door de dekenwevers. Dat waren in totaal maar een honderd-zestig man. Ze vervaardigden, naar men zei, uit het stof en de pluizen die onder de getouwen in de weverijen werden opgeveegd en die vroeger als

waardeloos werden weggegooid, slechte katoenen dekens. Deze afval werd gereinigd van tabakspruimen en verdere ongerechtigheden, waarna ze tot dikke draden werd verwerkt. En hier moesten de dekenwevers dan dekens van maken; waardeloze, vieze prullen, die naar de Oost werden gezonden, waar de mensen geen dikkere dekens nodig hadden en waar ze ook te arm waren om goede dekens te kunnen kopen.

Al deze dingen, die ik uitvoerig hoorde bespreken en maar ten halve begreep, leidden er toe, dat ik een voorstelling kreeg van die dekenwevers en van hun werk, die met de werkelijkheid heel weinig te maken had. Ik zag deze arbeiders als even beklagenswaardig als galeislaven of als bannelingen in Siberië, wier lot ik had leren kennen uit mijn romanlectuur. Versterkt werd deze indruk echter in bijzondere mate door een spotdicht, een grafschrift voor de bezitter van een aantal fabrieken. Deze fabrieken werden met name genoemd in het gedicht, dat in mijn herinnering nog als een grimmige vloekzang naklinkt:

'Hier ligt Van Heek,
Van Richtersbleek
Lombok en Kremersmaten,
De duvel zel
Hem in de hel
Wel dekens weven laten!'

Ondanks al die fantastische en overdreven voorstellingen drong de verschrikkelijke ernst van het gebeuren maar gebrekkig tot me door. Bij ons thuis werd namelijk niet gejammerd, het feit van de grote worsteling werd daar eenvoudig als onvermijdelijk aanvaard. Ik was er van de aanvang af met heel mijn hart bij; ik hoorde van de koelberekende voorbereidingen der fabrikanten: als na zes weken de dekenwevers niet zouden toegeven, dan zouden de fabrieken twee dagen per week worden stopgezet, werd dan na andermaal zes weken nóg niet toegegeven, dan zouden alle fabrieken geheel worden stilgelegd en alle arbeiders uitgesloten. Het was een oorlogsverklaring, een ultimatum aan onze hele stad, die als in vroeger tijden een belegerde veste, letterlijk door honger tot overgave moest worden gedwongen.

Ik kón niet geloven dat zulk een duivels plan kans van slagen zou kunnen hebben. Tenslotte stonden wij toch niet alleen, het werkende volk van Nederland, zou ons stellig niet in de steek laten.

Inderdaad waren overal in het land reeds geldinzamelingen begonnen. Ongelooflijk interessant vond ik in die dagen het feit, dat een aanbod van vader en zijn vrienden, om met hun muziekclub als straatmuzikanten in het land rond te trekken, was aanvaard. Vaders 'balclub' zou dus in opdracht van de stakingsleiding bij de steuninzameling worden ingeschakeld. Dit werd vermeld in de krant, in 'de Textielarbeider', meen ik, of in 'Recht door Zee', een socialistisch weekblad, het 'orgaan der onderdrukten en miskenden' zoals zijn ondertitel luidde. Vaders muziekclub werd aangeduid als de 'Muziekvereniging Liberté', van welke naam ik bereidwillig voor mijn nieuwsgierige en bewonderende vriendjes de betekenis onthulde.

Toen de uitsluiting een feit was geworden trokken vader en zijn vrienden er inderdaad als straatmuzikant op uit. Ze brachten heel wat geld bijeen en weigerden ook maar één cent in rekening te brengen voor de vertering onderweg. Dat bleek ook niet bepaald nodig want de muzikanten werden overal met sympathie en gastvrij ontvangen. Vader vertelde daarvan met enthousiasme en ik trok uit zijn belevenissen de conclusie, dat het hele volk achter de strijdende textielarbeiders stond. Als vader van zijn zwerftochten thuis kwam bracht hij gewoonlijk nog eetwaren mee, die hem in stad en dorp waren toegestopt. Ik had de gedachte, dat de strijd zo desnoods jarenlang zou kunnen worden volgehouden en dat de fabrikanten dan tenslotte wel zouden toegeven. Op struisvogelmanier zag ik daarbij over het hoofd, dat bij de bakker en de kruidenier ons crediet reeds lang was overschreden. De kleine neringdoenden waren trouwens zelf niet meer in staat hun voorraden aan te vullen. Ik had er geen voorstelling van hoe bij de bevolking alle reserves, alle spaarduitjes waren opgebruikt en hoe de mensen gedwongen waren hun armzalige meubels, hun zondagse kleren, ja zelfs hun bedden naar de lommerd te brengen. En ik begreep ook maar vaag dat wij, die onze eigen aardappelen en groenten verbouwden, nog in betrekkelijk gunstige omstandigheden waren. Moeder kocht bij de

venter van de melkinrichting één liter karnemelk en één liter ondermelk, samen voor zes cent. Daar werd roggemeel bijgedaan, wat korsten roggebrood en een rest van gekookte aardappelen, en van deze brij kookte ze een kolossale pot pap.

'Een hele pot vol pap!' zei vader waarderend.

' 't Meeste is water!' glimlachte moeder.

Toen de strijd tenslotte moest worden opgegeven trof mij dit als een verschrikkelijke slag. Het leek me alsof de wereld ten onder ging en ik kon niet begrijpen dat volwassen mannen, zoals vader en oom Albert zo konden aanvaarden dat het onrecht en het kwaad zegevierden. Ik geloof niet dat er iemand in onze stad met groter verslagenheid dan ik, de nederlaag heeft moeten erkennen en ondergaan.

IV. De fabriek.

Toen ik de lagere school had doorlopen was ik nog geen twaalf jaar en mocht dus nog niet naar de weverij. Dat speet me want ik geloofde dáár tenslotte te behoren. Het waren in de weverij immers allemaal mijn eigen mensen! Niet alleen de vele daar werkende leden van onze uitgebreide familie rekende ik daartoe, maar ook tal van anderen, even vertrouwde vrienden en bekenden.

Ik was dan ook blij en trots toen ik eindelijk naar de fabriek mocht omdat ik nu groot was en geld ging verdienen. Na de eerste dag vroeg moeder hoe het was gegaan, ik antwoordde dapper — en ik meende het ook nog — 'o, het ging best, hoor!' Maar na korte tijd moest ik inzien, dat het weven mij maar bitter weinig voldoening kon opleveren. Ik schoof 's morgens, als het vaak nog pikdonker was, veelal allesbehalve opgewekt de fabriekspoort binnen.

Om zes uur in de morgen waren de straten van mijn vaderstad vol mensen. 's Winters trokken ze met klepperende klompen door de spaarzaam verlichte straten. Men vertelt het verhaal van een vreemdeling, die van dit spookachtig gerucht wakker werd in zijn hotelkamer, het venster openrukte en zich verbijsterd afvroeg wat deze sombere klompenparade toch wel betekende. Ze scheen hem onwerkelijk toe, de voortzetting van een pas afgebroken angstige droom.

Dat was natuurlijk een bijzonder overdreven voorstelling. Want onder die duizenden mensen, die 's morgens naar de fabrieken gingen, liepen er stellig talloos velen op hun dooie gemak smakelijk hun eerste pijpje te roken. Er waren onder hen honderden, mogelijk wel duizenden, die zich met het werken in de weverij best tevreden konden stellen, en ik weet ook heel zeker, dat er zich onder hen veel intelligente en geestige mensen bevonden, mannen zowel als vrouwen, met een rijk gevoelsleven. Mij was dit benijdenswaardige aanpassingsvermogen niet gegeven, ik keek de hele week hunkerend uit naar de zaterdagmiddag. Was die eindelijk aangebroken dan vergalde de gedachte aan de maandag me nog vaak de zondag.

Ik heb wel een jaar of vijf in de weverij moeten werken. Over mensen heb ik mij in die tijd nooit — althans niet met enig redelijk recht — te beklagen gehad, niemand heeft me ooit op boosaardige wijze gehinderd of tegengewerkt. Dit is voor mijn gevoel dan ook de verklaring waarom die meer dan vijftienhonderd lange werkdagen, nauwelijks enige bijzondere herinnering hebben achtergelaten. Men vergeet nu eenmaal zijn verdrietige belevenissen te gemakkelijker naarmate men minder oorzaak heeft deze aan bepaalde personen te wijten. Heeft men ze aan zichzelf, aan zijn eigen geaardheid te danken, dan neemt deze vergeetachtigheid nog meer toe: een mens is tegenover zichzelf veelal vergevingsgezind. In mijn geval komt hier nog bij, dat mijn ruim vijftienhonderd werkdagen in de weverij zó op elkaar gelijken, dat ik ze niet vermag te onderscheiden!

Ik zie me weer in die fabriek komen, het is nog donker in de weverij, hier en daar brandt een zwak lichtje, een gloeiende spijker. In de ongewone stilte hoor ik de schuifelende stappen der wevers, die hun getouwen opzoeken. Het is een hol en triest geluid.

Mijn jas heb ik uitgetrokken bij de kapstokken aan de ingang, mijn wollen sjaal doe ik ook af. Ik ga in een der brede gangen tussen de getouwen door en kom zo bij mijn eigen getouwen, waar men voor mij een houten verhoging heeft gemaakt om op te staan. Zonder die verhoging zou ik niet achter de kammen kunnen kijken.

Even later komt mijn baas, oom Willem, die met tante

Marie — een zuster van moeder — is getrouwd. Ik ben zijn wevershulp. 's Morgens is mijn goede oom nors, hij zegt nauwelijks goeden morgen, hij gromt maar wat.

Eensklaps beginnen de grote kamraderen te draaien, en de assen, die zich in mijn herinnering honderden meters lang, op bepaalde afstand door slanke pilaren ondersteund, over de hele lengte van de weverij uitstrekken —, draaien mee. Ik denk dat er wel een vijf-en-twintig van die tandraderen, — machtige gevaarten van wel anderhalve meter middellijn — zo hun assen doen draaien. De drijfriemen — elk getouw neemt door een drijfriem de kracht van de assen over — zwiepen heen en weer. Het geluid zwelt meer en meer aan alsof iemand met een ontzaglijk zware stem begint te grommen. Dat gaat harder en harder en dan, plotseling, floept het licht aan. Honderden sterke booglampen werpen hun witte licht tegen de gekalkte zoldering en in dit indirecte licht zie ik de honderden weefgetouwen, waartussen mensen staan als soldaten: allemaal present! Ik kan het einde van de weverij niet onderscheiden, zó groot is ze. Ik zie slechts de beweging der drijfriemen en hoe de mensen zich gereedmaken om in die warreling op te gaan. Nog even wachten ze tot het vereiste tempo is bereikt.

Het is dan zo ver: de getouwen worden aangezet. Ik zet een mijner getouwen in gang, het is een grote machine honderdmaal sterker dan ik. Nog een getouw zet ik aan en vervolgens het derde. Oom Willem heeft ook zijn drie getouwen aangezet. Het is elke morgen mijn voornemen drie getouwen van de zes voor mijn rekening te nemen. Het eigenlijke lawaai heeft nu ingezet, het altijd aanhoudende, niet harder en niet zachter, dat slaap wekt. Het doffe dreigende grommen der tandraderen vormt de ondertoon, het klikklakken van het riet, dat de draad van de inslag vastslaat, de slagstokken, die de spoelen tussen de draden der schering heen en weer doen schieten, maken de eigenlijke melodie. Het is een eeuwig herhaald motief, het kent geen variatie en het doet de aandacht versuffen.

Maar ik mag geen ogenblik in mijn oplettendheid verslappen, ik moet hier en ginds op duizenden wriemelende draden letten. Mijn ogen moeten de spoelen volgen, die telkens één ogenblik in de lade zichtbaar zijn. De 'pijpen' in de spoelen, die de draad leveren voor de inslag, mogen

niet leeglopen, vóór ze leeg zijn moet ik het getouw stopzetten, de lege spoel uit de lade nemen en een nieuwe er voor in de plaats schuiven. Dat is geen moeilijk werk, het vergt geen inspanning van de geest en evenmin lichaamskracht. Je moet alleen opletten, steeds weer opletten en geen moment toegeven om aan enige opkomende gedachte voort te spinnen. Men moet zijn hoofd leegmaken, totaal leeg, zodat er alleen plaats blijft voor de paar simpele gedachten, die er voor het bedienen der getouwen nodig zijn. Want ik 'bedien' de getouwen, hetgeen wil zeggen, dat ik doe wat zij van mij eisen, ik vul hun domme werkkracht aan met mijn in machinaal bewegen verstarde denken.

Ik doe proppen katoen in mijn oren tegen het lawaai en nu kan ik, vreemd genoeg, mijn eigen stem horen. Ik hoor me-zelf zeggen: 'pas toch op!' of wanhopig: 'wat is daar nu weer?' Want als er één draad van de schering verward raakt in de andere draden, dan knappen de draden bij tientallen af en komt er een gat in het weefsel. Je moet dan met een kam, die inplaats van tanden naalden heeft, draadje voor draadje weer uitrijgen. Ik zie tegen de lange dag op als tegen een berg: van half zeven in de ochtend tot twaalf uur, vijf-en-een-half uur zonder onderbreking. En na de middagpauze, waarin we juist genoeg tijd hebben om naar huis te gaan, vlug het middagmaal te eten, en: dadelijk terug naar de fabriek. Dan van half twee tot zeven uur, weer vijf-en-een-half uur. Elf werkuren per dag. Als ik me maar kan blijven dwingen tot opletten, als ik maar niet suf, gaten weef of vergeet de oude spoel uit het garen te halen vóór ik een nieuwe in de lade druk. Want dan breken er honderden draden tegelijk en dan moet oom Willem wel een uur lang draadje voor draadje weer aanknopen, ze door de oogjes van de kammen en door de gleuven van het riet halen en ik — zijn 'hulp' — moet in die tussentijd met schande beladen, in wanhoop en met een brok in de keel, tussen de vijf andere getouwen staan.

En het helpt je toch niet of je huilt.

Maar nu heb ik me voorgenomen me-zelf uit deze gevangenis te bevrijden. Hoe en wanneer is me weliswaar niet duidelijk, maar ik moet en ik zal. Ik ben nu al vijftien jaar, ik werk, ik lees en leer. In de wintermaanden ga ik 's avonds

naar de avondschool waar ik mijn troost vind en waar ik ook weer zelfvertrouwen krijg. Ik ben één van de beste leerlingen. Mijn ideaal zou zijn onderwijzer te worden, maar dat kan niet, want daarvoor moet je worden opgeleid en je kunt niets verdienen vóór je achttien of negentien jaar bent. Thuis kan men mijn loon niet missen evenmin als dat van mijn oudste zuster; we zijn nu naar een andere buurt verhuisd, aan de andere kant van de stad; we zijn nu met ons achten, vader, moeder en zes kinderen. Een zevende is onderweg.

Er is geen uitweg te zien, de dagen en de weken gaan voorbij. De winter kwam en ging en nu wordt het voorjaar. Hoe lang is het geleden, wanneer was het toch dat ik nog niet gevangen was? In een schemerig verleden liggen mijn zonnige dagen tussen de roggevelden.

Er is een hevige onrust in me, ik ben ziek van verlangen. Is dat het voorjaar? Zijn dat mijn dromen? Neen, zeg ik, dat is mijn geweten. Dat bestaat dus? Ja, ik heb een slecht geweten.

's Maandagsmiddags krijgen we de loonzakjes. Ik krijg het vierde deel van de opbrengst der zes getouwen en ik had een goede week: *f* 4,20 stond er op mijn zakje. Maar die vier was slordig geschreven, het leek wel een drie. Kijk als ik nu eens.... Ja, ik doe het; ik heb het al gedaan, ik heb die vier een beetje bijgewerkt en er een drie van gemaakt. Het zakje heb ik moeder gegeven met *f* 3,20. En een dubbeltje krijg ik weerom.

Nu zit die gulden diep onderin mijn broekzak, de zakdoek er boven op, ik droom er van wat ik er mee zal doen. Iets ervoor kopen doe ik niet: het is reisgeld. Het is nog maar een begin, je kunt er niet ver mee reizen. Ik weet niet hoe ik aan meer geld zou kunnen komen. En toch wil ik weg, want ik wil vrij zijn. Er is een hevige onrust in mij, een knagend verlangen en een kwaad geweten heb ik nog bovendien.

In de weverij moet men, vanwege het lawaai, zich verstaanbaar maken met gebaren. Dat leer je vlug. Als men mij vraagt geef ik antwoord. 'Hoe laat is het?' — 'Kwart voor tien!' — 'Waar is je baas?' — 'Hij moest op het kantoor komen'. Allemaal met gebaren, met hand- en vingerbewe-

gingen en met liplezen, het is een soort doofstommentaal. Ik versta het ook als oom Willem zo 'spreekt' met anderen, met mijn tante Bertha bijvoorbeeld of met oom Albert. Ik kijk naar hun gebaren, naar de beweging van hun mond en lippen en ik begrijp alles wat ze zeggen. Het is niet goed er naar te kijken, want ik moet letten op de draden en de spoelen. Maar wat is dat? Ik zie oom Willem iets zeggen tegen tante Bertha, dat me een schok geeft. Heel duidelijk!

'Hij heeft een gulden gestolen! Ja gestolen!'

Er is geen misverstand mogelijk: met vinger en duim maakte hij een ring en dat betekent een gulden. Het andere gebaar: een grijpende, naar zich toehalende hand is ook duidelijk: gappen, gegapt. Ik sta als gehypnotiseerd en versta ook nog de rest van het gebarengesprek: 'als zijn vader het gewaar wordt, zal er wat zwaaien!'

Plotseling kijkt mijn oom naar mij, verbaasd. Ik heb de spoelen laten leeglopen en nu staan de beide getouwen waartussen ik sta, stil en ik kijk mijn oom als verwezen aan.

'Wat sta je te suffen?' schreeuwt hij me in het oor.

Zo is mijn oom nooit, ik twijfel niet meer. Alles is uitgekomen. En nu komt het desperate besluit in me op: ik ga niet naar huis.

Het wordt twaalf uur, eindelijk. Zodra de assen langzamer gaan, worden de getouwen stopgezet. Hier en daar blijft er nog even eentje klepperen, klik-klak, al langzamer. Dan staat alles stop, de drijfriemen trillen nog even na. Allen haasten zich om weg te komen, naar huis, waar het middagmaal wacht. Maar ik ben een der laatsten die de fabriekspoort uitgaat, ik loop treuzelend, maar ik denk koortsachtig.

Het is voorjaar, de zon schijnt. En het is vandaag driehonderd jaar geleden dat Michiel de Ruyter geboren werd of stierf. Er is een feest van op de scholen. Ik heb daar niets mee te maken, want ik ga de wijde wereld in. Ja zeker, op klompen. Ik weet precies wat ik ga doen: in de bazar midden in de stad ga ik zo'n doos kopen, een wit kartonnen doos en daar zitten twintig nieuwe potloden in. Ze kosten samen veertig cent.

Met die doos onder de arm ga ik een goed kwartier later de weg op naar Hengelo en ik ben opgelucht: de kogel is door de kerk. In Hengelo — het zal wel een uur of drie

geweest zijn toen ik het eindelijk waagde – trek ik de stoute schoenen aan. Ik ben in een arbeidersbuurt, ik loop achter de huizen om en ga, zonder kloppen, door de achterdeur naar binnen.

'Gemiddag!' zeg ik.

In de achterkamer zit een vrouw, ze groet verbaasd terug, ze kijkt me onderzoekend aan.

'Ik verkoop potloden', zeg ik, een beetje stotterend en ik spreek hoog-Hollands, 'kijk mooie potloden, ze kosten maar zes cent, astublieft!'

'Mien God', roept de vrouw uit. Ze bekijkt me van boven tot beneden, medelijdend. Omdat ik geen schooierskind ben, dat ziet ze zo wel. En nu komt er een vermoeden bij haar op.

'Mien God', herhaalt ze, en ze vraagt met moederlijke warmte in haar stem, dat ik zeker uit Rijssen kom?

Ik heb al ja geknikt, onwillekeurig. En nu pas dringt het tot me door: in Rijssen staken de jutewevers en die vrouw houdt me voor een stakerskind. Ik vind dit héél erg, maar ik pak toch het dubbeltje aan en de drie boterhammen in papier, die de vrouw me toereikt, hartelijk en moederlijk: Hier, dat is voor je broertjes en zusjes, hoor!

Een potlood wil ze niet hebben; ik stamel iets van dank, ik ben vuurrood van schaamte, dat voel ik. En de vrouw loopt op me toe alsof ze me tegen zich aan wil drukken. Ze zegt met gewilde onverschilligheid, aanmoedigend tegen me, dat ik het maar flink, ronduit moet zeggen. Dat ik uit Rijssen kom. Dan krijg ik overal wel wat!

Ik knik heftig en barst dan in snikken uit. Waarom? Omdat ik te laf en te klein ben om te zeggen, dat ik helemaal niet uit Rijssen kom? Of verbeeld ik me werkelijk een stakerskind te zijn uit Rijssen? Ik draai me om, ik loop weg alsof ik achtervolgd word, ik heb die vrouw stellig tot in het diepste van haar ziel ontroerd. Maar ik ben zeer ontevreden met me zelf omdat ik nog altijd dadelijk sta te snotteren. Dat is kinderachtig en dat past me niet. Pas als ik overtuigd ben dat de sporen van mijn zwakheid niet meer zichtbaar zijn, waag ik het opnieuw mijn potloden aan te bieden. Ik ga de huizen binnen met een gezicht alsof ik het voor mijn plezier doe, alsof het een kostelijke grap is. En kijk, overal krijg ik wel wat, men houdt mij, zo schijnt het

me tenminste, overal voor een stakerskind uit Rijssen. Maar dat kan ik toch niet helpen? — Tegen een uur of vijf tel ik mijn geld: ik bezit een gulden en veertig cent. En ik heb al mijn potloden nog. Ook heb ik warme koffie gedronken en ik heb nog wel voor een paar dagen voldoende boterhammen. Gaat het niet prachtig? Maar vreemd, ik ben er niet blij om. Ik word moe, mijn voeten doen pijn, want ik heb nieuwe klompen aan en ik voel een blaar onder mijn voet. Buiten de stad probeer ik te slapen in een greppel tussen de dennen. Ik lig er een half uur, dan moet ik opstaan, ik ben door en door koud geworden. Langzaam loop ik in de richting van Borne, het wordt al laat, het fabriekspolk gaat naar huis. Ik verbeeld me dat de mensen mij aankijken, onderzoekend alsof ze me van iets slechts verdenken. Ik denk over wat ik nu doen zal: altijd maar doorlopen, de hele nacht, naar Almelo. En morgen als de zon schijnt ergens een beetje slapen. Dan ga ik verder naar Zwolle en vandaar ga ik met de boot naar Amsterdam. Dat kost niet meer dan een gulden. In Amsterdam ga ik naar de haven waar alle grote schepen zijn. Ik vind er een schip en ik praat met de kapitein.

'Zo, dus je wou gaan varen?'

'Jawel, kapitein!'

'Spreek je Duits?'

'Ja, kapitein. Ook een beetje Engels: I have a book and two sisters. One, two, three, four, five, six.... The mother and the child.'

'Mooi, — wat zeggen je ouders daarvan?'

'Ik heb geen ouders, kapitein!'

En dan ben ik aan boord en reis de hele wereld rond. Ik ben zuinig met mijn geld. Het is niet waar, dat ik gestolen heb, want het was mijn eigen geld. Dat dubbeltje van die vrouw? Ze dacht dat ik uit Rijssen kwam. Ja, dat is jammer, maar.... Kan ik dat allemaal helpen?.... Ik denk aan de grote staking bij ons: aan de optocht van de stakers, aan die ene smerige onderkruiper met zijn sjaal om de hals en aan de regulateur, die nooit werd teruggehaald. Dat zie ik allemaal weer voor me en daarom spijt het me, dat die vrouw dacht dat ik een stakerskind was! — Nou ja, maar is dat allemaal nu zo erg? En ik kan het immers toch niet terugbrengen? Ik kruip weer in de bossen, want ik moet uit

de broek. Wacht, een goede gedachte: ik knoop al mijn geld, centen, dubbeltjes en kwartjes in de slip van mijn hemd. Ziezo, nu is het opgeborgen!

Ik zet mijn weg voort, ik loop met gebogen hoofd, onder de arm heb ik de pakken met de boterhammen en het doosje met de potloden. Ik loop een beetje kreupel, ik waag het niet aan huis te denken. Wat zullen ze wel zeggen allemaal?

'Huu!.... Ho!....' klinkt het opeens.

Een voerman houdt zijn paard in. Ik kijk verbaasd op, de man springt van de wagen en nu zie ik het: het is bakker Sluimer van de Voortsweg. O jé, die kent me.

De man lacht bulderend, waarom nou? En meteen pakt hij me op, zet me op de wagen alsof ik een zuigeling ben, klimt naast me, pakt de teugels en zegt: 'Vooruit maar bles! Hot!....'

Ik zeg boe noch ba, ik ben totaal overdonderd.

'Zo! Weglopen hé? Ik zal je wel even bij je thuis afleveren, jij bengel!'

Daar heb je 't weer, ik zit weer te snotteren. Ik ben klein en laf, veel te kinderachtig om mezelf vrij te kunnen maken. En die bakker lacht maar: Ja dat komt ervan! Dan moet je maar niet weglopen.

'Vooruit maar bles! Vooruit!'

Een groot uur later stond ik in onze huiskamer.

Moeder bedankte Sluimer, ze zag nog bleek, maar ik wist dat ze blij was. Er waren allerlei mensen, tante Marie was er ook met haar kleine en oom Willem, mijn baas. Maar geen mens die er iets van begreep. Ik keek stijf voor me, ik wilde niet huilen. Mijn zuster Manna kwam op me toe, nam het pak onder mijn arm vandaan.

'God, boterhammen!....'

Toen pakte ze het doosje. Ik voelde hoe ze allemaal nieuwsgierig toekeken: in dat doosje zat misschien de oplossing van het raadsel.

'Potloden, een hele doos vol! Potloden!' riep mijn zuster in de hoogste verbazing uit en toen, zeker omdat ik daar zo zielig stond alsof ik in mijn broek had gedaan, proestte ze het plotseling uit van het lachen. Dat was verschrikkelijk, ikzelf wilde wel lachen en huilen tegelijk.

'Stil!' riep vader toen streng. 'Mars, naar bed!'

Vanuit mijn bed hoorde ik de stemmen beneden in verbazing murmelen. Allen vroegen zich af: Waarom? Wat zou er toch met hem gebeurd zijn?

Ik werd warm, ik was moe. Was ik nu tóch blij, dat ik weer thuis was? En morgen? Ik nam me voor niets te vertellen, aan niemand, aan geen mens. Er was toch niemand die me helpen kon. Ik zou me-zelf wel vrijmaken, maar nu nog niet, nee nu nog niet! —

Kort na mijn mislukte vlucht kwam er onder de wevers een gisting. Er was reden genoeg tot ontevredenheid. Men moest soms wachten op grondstoffen; een dag, soms wel twee dagen lang moest één der getouwen dan leegstaan. Verder waren er klachten over slechte garens en over het vochtigheidsgehalte van de lucht in de weverij. Als de lucht onvoldoende van waterdamp verzadigd was, braken de draden zó veelvuldig, dat het de wevers tot wanhoop bracht. Daarbij kwam dat de stuklonen zó laag waren, vooral van nieuwe pas ingevoerde weefsels, dat het onmogelijk werd een dragelijk weekloon te halen.

Hoewel de wevers temidden van het oorverdovende lawaai zich moeilijk konden uitspreken, sloeg de verbittering van de een naar de ander over en toen, plotseling, was er het besluit: een delegatie moest met de bedrijfsleiding spreken. Wie moest er worden afgevaardigd? Een briefje ging de fabriek door, de getouwen langs. Er stonden drie namen op. Men kon, als men wilde, er een naam bijschrijven. Binnen een half uur was de zaak beklonken: vijf wevers zouden naar het kantoor gaan. Ik beefde van opwinding want mijn vader stond bovenaan, dan volgde de naam van oom Albert en van drie anderen. Wanneer zouden ze gaan?

'Dadelijk', zei mijn vader. Ik zag hoe hij zijn voorschoot afdeed en midden in de hoofdgang wachtte tot de anderen zich bij hem voegden. De vijf mannen, ernstig kijkend, gingen naar het kantoor. De bespreking duurde een half uur, maar het scheen mij een eeuwigheid vóór de mannen terugkwamen. Hun gezichten waren ondoorgrondelijk. Vader deed zijn voorschoot weer aan en schreef toen op een stuk bruin pakpapier wat er te melden viel. Het briefje werd met ongelooflijke snelheid doorgegeven. 'Morgen wordt de uitslag aangeplakt', stond er op.

De volgende dag werd inderdaad de beslissing bekend gemaakt. Ze was bijna op alle punten afwijzend. Een nieuwe bespreking volgde, zonder resultaat. De delegatie verlangde daarop een bespreking met de fabrikant zelf. De bedrijfsleider zou het verzoek overbrengen. Twee dagen wachtten de wevers vergeefs. Toen kwam de uitbarsting.

Vader ging in de middengang staan. Vandaar konden velen hem zien. Hij wachtte even en hief toen zijn hand op. Het was geen theatraal gebaar, ook niet toen hij de opgeheven hand snel liet dalen. Dat was het sein: 'Stop!.... Stop!'....

Ik keek als vastgenageld naar hem op. Overal werden de getouwen stopgezet en mijn baas, oom Willem, sprong tussen mijn getouwen, rood van opwinding en zette ze stop.

'Stop!' hoorde ik hem schreeuwen, 'Stop, verdomme!'

En toen liepen alleen nog maar de grote tandraderen en de assen, de drijfriemen zwiepten wild heen en weer. Plotseling van hun last bevrijd schenen ze er van door te willen gaan als hollende paarden. De wevers en de weefsters echter gingen beheerst en met strenge, uiterlijk onbewogen gezichten naar de uitgang. De mannen trokken hun jassen aan. Ik liep mee naar buiten, stil, als onder de indruk van een elementair gebeuren. Allen trokken de poort uit, zelfs niemand van de ouderen bleef achter. En allen gingen mee naar de onmiddellijk belegde vergadering. Op die bijeenkomst, herinner ik me, had mijn vader de leiding. Hij sprak kalm en ernstig, maar het deed me vreemd aan en strijdig met de verheven ernst van het gebeuren, dat hij in zijn gewone dialect verder sprak, nadat hij eerst de vergaderden met 'medearbeiders en vrienden!' had begroet.

Vader stelde voor wederom een delegatie te kiezen om te onderhandelen, want, zo zei hij, het zou de heren nu wel duidelijk zijn geworden, dat er ernstige grieven waren. Verschillende opmerkingen werden gemaakt en vragen werden gesteld en het scheen me toe, dat er al veel van de heftigheid was geluwd. Maar ik werd gerustgesteld toen met algemene stemmen de vijf gedelegerden opnieuw werden benoemd. Er was geen enkel voorstel om de samenstelling te wijzigen en men bleef, — nadat de vijf mannen ter onderhandeling waren vertrokken — in de zaal wachten.

Daar werd zondags gedanst en er hingen papieren guirlandes langs de muren. Maar er was niemand die er aan dacht aan het buffet een borrel of een glas bier te bestellen. De zaalhouder dacht daar evenmin aan en ook niet aan een vordering voor zaalhuur.

Een uur later bracht vader verslag uit. Uit zijn hele wezen straalde voldoening. Het conflict was bijgelegd, er waren toezeggingen gedaan voor betere grondstoffen, wachtgeld zou er worden betaald en een verhoging van bepaalde stuklonen zou in overweging worden genomen. Men kon morgen weer aan het werk gaan. Toen vader uitgesproken was werd er heftig geapplaudiseerd. Oom Albert stond toen op, sprak met zijn hoofd in de nek, zijn adamsappel stak vooruit en telkens als hij een zin had voleindigd, boog hij naar de mensen toe.

'Hoor eens hier', zei hij tenslotte, 'je moet je woord kunnen doen bij de heren en het was goed dat we Hendrik bij ons hadden!'

Dat was zulk een grote en rechtstreekse onderscheiding voor mijn vader, dat ik wel kon huilen van trots en blijdschap. Maar op het gezicht van vader, hoe gelukkig ook van voldoening en opwinding, las ik toch bezorgdheid. Toen we naar huis gingen als twee mannen, die samen een goed stuk werk hadden volbracht, zei vader plotseling, terwijl hij zijn hand op mijn schouder legde:

'Ze gooien me d'r uit, m'n jong, da's wel zo vast als een huis!'

Een paar weken later, toen het al scheen dat vader zich ten onrechte bezorgd had gemaakt, werd hij op een zaterdagmorgen tegen elf uur op het kantoor geroepen. Een der firmanten, in aanwezigheid van de bedrijfsleider, zegde hem ontslag aan. Met veertien dagen.

'U moet zien ander werk te krijgen, hier kunnen we u niet langer hebben.'

Toen om twaalf uur de weverij werd stopgezet en tot één uur de getouwen moesten worden schoongemaakt en gepoetst, werd het bericht in een ommezien bekend. Uit zichzelf had vader het niet meegedeeld, maar tante Bertha kwam naar hem toe.

'Wat was het?'

'Ik ben opgezegd', zei vader eenvoudig. Het bericht ging de hele weverij door en ik verwachtte dat er iets zou worden gedaan. Maar vader poetste zijn getouwen, rustig en zorgvuldig alsof er niets aan de hand was. En geen der andere wevers scheen aan iets anders te denken dan om zo spoedig mogelijk klaar te zijn. Het was zaterdagmiddag, om één uur was men vrij. Zou er dan iets gebeuren?

Toen men de fabriek verliet wachtte een groep wevers aan de poort. Ze hielden vader staande. Maar vader had geen lust iets te zeggen, hij glimlachte en maakte een onverschillig gebaar:

'Niks aan te doen!'

Toen gingen de anderen gerustgesteld uit elkaar. Er hoefde niets gedaan te worden, het was zaterdagmiddag en morgen zou het zondag zijn. Ik was diep teleurgesteld en verontwaardigd.

In de kring der uitgebreide familie heerste ook verontwaardiging. Maar die gold tot mijn verbazing niet het gebrek aan solidariteit der arbeiders, maar was tegen de fabrikant gericht, want die had een groot onrecht tegen de familie begaan, die nu al van ouder tot ouder voor de Janninks had gewerkt. Grootvader had als kind in Denekamp al op het handweefgetouw moeten werken. En zo zijn broers en zusters en zijn ouders. Men drong er bij vader op aan, dat hij zelf naar 'n heer' zou gaan. Het kon toch wel niet anders of deze zou het ontslag herroepen. Nog nooit was iemand van de familie ontslagen en er was nú toch óók geen reden? Vader had niets anders gedaan dan wat oom Albert ook had gedaan, hij had als vertrouwensman der wevers gesproken. Dat was toch geen misdaad? Vader haalde de schouders op, hij geloofde niet, dat het veel helpen zou. Maar toen moeder, vertrouwende op de goede reputatie van haar familie, óók aandrong, zegde vader toe, dat hij gaan zou. Tenslotte was er niets te verliezen en de mogelijkheid bestond altijd nog dat de fabrikant naar rede wilde luisteren.

'Wanneer ga je dan?' vroeg moeder. Ze was al half gerustgesteld. Ze wilde wel meegaan, zei ze, of desnoods ook wel alleen. Maar daar wilde vader niet van horen. Dat wilde hij in geen geval.

's Maandagsavonds ging vader naar het grote huis van

de textielbaron. Het moet een zware gang voor hem zijn geweest, maar er bleef hem niets anders over. Moeder borstelde de jas af van zijn zondagse pak. Een boord deed hij niet om.

Toen hij een goed uur later weer thuiskwam, stond zijn gezicht heel anders dan toen hij ging. Hij was opgelucht en moeder trok reeds haar optimistische conclusies.

'Nu, is 't in orde?'

Vader schudde het hoofd, het ontslag bleef gehandhaafd. En terwijl moeders teleurstelling overging in een verbeten verontwaardiging, vertelde hij precies hoe het gegaan was. De fabrikant had hem in de gang te woord gestaan en op zijn vraag of het ontslag niet kon worden ingetrokken, kortweg gezegd.

'Daar kan niets van komen!'

Het gesprek werd natuurlijk gevoerd in het Twentse dialect, dat alleen in het gesprek met kinderen, tussen vertrouwde vrienden en naaste familieleden, over en weer het tutoyeren toestaat. Soms echter, waar nog een patriarchale verhouding bestond, werd deze vertrouwde vorm ook nog lang gehandhaafd tussen arbeider en ondernemer. Hij was altijd een bijzonder voorrecht van de leden van moeders familie geweest, dat ze altijd zo gemeenzaam met de ondernemer hadden gesproken. Maar nu was er geen sprake geweest van 'dow' en 'dien', maar men had het stijve 'iej' en 'ow' gebruikt.

'Heb ik mijn werk niet altijd zo goed mogelijk gedaan?' had vader gevraagd, 'waren er klachten over het werk?'

De fabrikant gaf toe: over het werk waren er geen klachten.

'Heb ik dan soms gestolen?'

'God bewaar me', schrok de fabrikant, 'dat ik zoiets van u zou zeggen!'

'Laat God er maar buiten', zei vader koel, 'daar gelooft u niet aan en ik ook niet. Ik kom hier om te horen waarom u mij mijn werk afneemt. Dat is een ernstige zaak, want ik heb een groot gezin. Wat is de reden?'

De fabrikant aarzelde. Eén ogenblik dacht vader nog dat hij het onrecht niet zou handhaven. Meneer Jannink glimlachte en hervond plotseling de oude toon.

'Dan zal ik het je zeggen, als je 't dan absoluut gezegd wilt

hebben. Je vraagt naar de bekende weg. Het is zo: jij komt op voor jouw klasse, ik voor de mijne!'

'Dat is tenminste eerlijk gesproken', antwoordde vader. 'Dan valt er ook verder niets meer te zeggen. U moet dit dan maar voor u-zelf verantwoorden.'

'Ik wens u het beste', zei de fabrikant nog. Maar vader maakte zwijgend de deur open en ging weg. Er viel niets meer te praten. Thuis lachte hij honend: 'We gingen bij elkaar vandaan als goede vijanden.' Dat woord beviel hem want ik hoorde het hem nog herhalen: 'als goede vijanden!'

Moeder keek bezorgd, maar ze zei vastberaden:

'We zullen ons wel redden.'

'Dat zullen we wel moeten!' knikte vader. En hij scheen mij onbevreesd.

(Wordt vervolgd).

Bob Carlier

OPERATIE STANLEYSTAD

Vooraleer een oordeel te kunnen vellen over wat men 'het drama van Stanleystad' genoemd heeft, is het nodig, de interventie van Belgische para-commandotroepen in zijn politieke context te plaatsen, d.w.z. ook de voorgeschiedenis en de resultaten ervan in ogenschouw te nemen. Slechts zo zal kunnen geoordeeld worden, of het hier inderdaad om een toevallig, tijdelijk ingrijpen met zuiver humanitair karakter ging (stelling van de officiële Belgische politici), ofwel of dit een intentionele inmenging in Kongolese aangelegenheden betekende.

ACHTERGRONDEN VAN DE OPSTAND

De dekolonisatie van Kongo in 1960 was op zulke wijze georganiseerd en overhaast doorgevoerd, dat dit land in een chaotische toestand moest terechtkomen; op deze wijze konden de geïnteresseerde belangengroepen weer veel gemakkelijker voet vatten, vooral nadat Loemoemba, die zich niet door deze groepen liet manoeuvreren en een zekere nationale eenheid rondom zich had kunnen verkrijgen, uit de weg was geruimd. De afscheiding van Katanga onder leiding van Tsjombe in december 1962 was een duidelijke stap in deze richting: de economische belangen werden beveiligd; de meerderheid van de Kongolezen en van de andere Afrikaanse staten zagen hierin echter een aantasting van de nationale en Afrikaanse belangen en ook de V.S. en België waren verplicht, mee te werken – langs de UNO om – aan het ongedaan maken van deze secessie. Sedert september 1960 (staatsgreep van generaal Moboetoe) bevindt zich eigenlijk elke Kongolese regering in de onwettelijkheid: het parlement is naar huis gezonden, verkiezingen worden telkens weer uitgesteld, de enige officiële opvolger van Loemoemba, Antoine Gizenga (vice-eerste-minister), werd gevangen gezet [1]). Dit geldt ook voor de regering Adoela, die zich hoofdzakelijk door Amerikaanse steun in stand hield (meer dan 150 miljoen dollar tussen 8.1961 en 6.1964, St 22.12), maar toch door alle staten erkend was.

Inmiddels werd de toestand er steeds slechter: lege schatkist, administratieve warboel, corrupt stelsel, onvertrouwbaar leger, repressie en terreur tegen elke oppositie, buitenlandse innesteling, economische ineenstorting, werkloosheid in de steden, onbeschrijfelijke ellende in gans het land (St 23.1, L 8.2, LB 8.7, S 20.12). In de geest van Loemoemba begon een *opstandige beweging* zich vanuit Kwiloe uit te breiden (Kivoe; Noord-Katanga; comité, later regering te Brazzaville): de ganse pers, rechts en links, geeft toe, dat het een gerechtvaardigde en spontane revolutie was, 'een soort negatieve bevestiging van de mens als mens' (De Maand VII, 9), die wortels had in brede bevolkingslagen en waarvan de populariteit niet kon geloochend worden. De successen van de rebellen tot en met de verovering van Stanleystad — traditionele burcht van het loemoembisme — in augustus 1964 waren ophefmakend.

Ondertussen was *Tsjombe*, die een tijd vanuit Madrid gecomplotteerd had [2]), terug op de voorgrond gekomen als premier (juli 1964). In de ogen van de meest conservatieve financiële groepen betekende hij immers een factor van beveiliging van hun belangen. Het is niet uitgesloten, dat hij als doel heeft, president van de Kongolese Republiek te worden en zich alzo op te werpen tot leider van een Afrikaanse groep die zich beroept op stamverbanden en christendom als tegenwicht tegen een progressieve groep landen (die gedeeltelijk bij de islam aanleunen) (RCA 9.12). In het binnenland krijgt hij slechts de steun van sommige Katan-

---

[1]) Onlangs werd Gizenga vrijgelaten, maar elke politieke actie wordt hem onmogelijk gemaakt, vgl. J. Ceulemans, A. Gizenga, hier, aujourd'hui, demain (**Etudes Congolaises** n. 12, Brussel 1964).

[2]) Men zie hierover „Congo 1960—1964", **Le Dossier du Mois**, III, 4/5, 1964, een rechtse publicatie die vroeger met Tsjombe sympatiseerde, nu van standpunt veranderd is en in dit nummer een aantal onthullingen doet (het nummer werd in België zoveel mogelijk door de Kongolese ambassade opgekocht). Tsjombe's zinspelingen over de rol van Kasavoeboe en Adoela in de moord op Loemoemba moeten ook in dit licht gezien worden (sympathie zoeken bij de Afrikaanse landen). Eenmaal terug aan de macht repte hij niet meer over dit onderwerp.

gezen en van een aantal stamhoofden (vooral degenen die destijds door het Belgisch koloniaal bestuur benoemd zijn, GA 12.12). De Afrikaanse opinie ziet in hem echter geen vertegenwoordiger van het Kongolese volk, maar van diegenen die de Kongolese rijkdommen controleren (Conor O'Brien in FL 10.12). Voor de representatieve Afrikanen is hij een van de meest gehate figuren (wegens zijn rol in de moord op Loemoemba en in de uitmoording van de Baloebakats in Katanga en wegens zijn contacten met de meest reactionaire krachten in Afrika en Europa). Van een verzoening met zijn tegenstanders, waarvan hij de mogelijkheid eerst liet doorschemeren, kwam niets in huis: hij weigerde elk gesprek voor de volledige capitulatie; gebruik van geweld werd vlug de enige reactie t.o.v. de opstandelingen. Dit bleek bijv. duidelijk uit het feit, dat de medewerkers die hij rondom zich schaarde, ongeveer alle een rol gespeeld hadden ten tijde van de Katangese afscheuring [1]).

Dit bleek nog duidelijker uit het hernieuwd in gebruik nemen van *huurlingen*. Reeds in Spanje had Tsjombe contacten opgenomen met sommige van zijn vroegere huursoldaten (de Zuidafrikaanse majoor Michael Hoare, die hun leider werd, spreekt reeds van besprekingen in april, FL 10.12). Zij werden geronseld in verschillende landen van Europa, alsook in Zuid-Afrika, Zuid-Rhodesië en Angola; de grote aantrekkingskracht voor hen lag niet alleen in de hoge lonen (wedde: 30.000 BF per maand), maar ook in de gelegenheid vrijuit te kunnen plunderen en moorden, vooral onder impuls van racistische gevoelens (sommige Duitsers tonen fier hun ijzeren kruis uit de Hitlerperiode, anderen spreken graag over 'zwarten kapotmaken' St 25.11; 15.12); het gaat hier om een groep die in de ogen van de wereldopinie het regime dat ervan gebruikt maakt en degenen die ermee samenwerken onvermijdelijk in discrediet moeten brengen. Een speciale brigade bestaat uit 300 anticastristische Cubanen, voor wie deze expeditie naast financiële voordelen een militaire oefening betekent: bij hervatten van vijandelijkheden op Cuba zouden zij onmiddellijk van hun verbintenis vrijgesteld worden (Le Peuple 1.12). Hun mentaliteit spreekt duidelijk uit de verklaring van Hoare: 'Ik ben soldaat en

[1]) Een lijst hiervan in CRISP 4.12.

mijn enige zorg is te doen wat me bevolen wordt te doen – namelijk het land van die lieden te bevrijden. Ik weet niet waarom zij vechten of wat hun bedoelingen zijn.' (FL 10.12). De berichten over hun optreden overtreffen elkaar in de weergave van begane wreedheden; NO van 24.12 gaf het verslag van een hunner die op de duur uit walging gedeserteerd heeft: niets dan bloedbaden, slachtingen en vernietigingsacties tegen onschuldige zwarten. Zij zijn een goed gezelschap voor het Kongolees Nationaal Leger (KNL of ANC), dat eveneens reeds alle mogelijke misdaden op zich geladen heeft (LB 5.12), zodat De Maand VII, 9 zich na heel wat voorbeelden hiervan kon afvragen, of men in België wel weet 'dat het ANC een véél slechtere bende bandieten uitmaakt dan de rebellen'. De ellende van het Kongolese volk ten gevolge van het optreden van KNL en huurlingen – b.v. na de inname van Kindoe waar het dagen stonk naar niet begraven lijken (GA 28.11) – heeft echter nooit iemand van inmenging doen spreken, allicht omdat er geen blanken bij betrokken waren.

DE ROL VAN BELGIE

Niet alleen werd een reeds vier jaar door de minister van buitenlandse zaken (Spaak) beloofd wetsontwerp ter verijdeling van het recruteren van huurlingen in België nooit neergelegd, maar Belgische strijdkrachten staan reeds maanden naast KNL en huurlingentroepen. Weliswaar is de regering niet ingegaan op een vraag van Tsjombe (telex van 14.7) om Jean Schramme, die een grote rol gespeeld had tijdens de Katangese secessie en in feite de voornaamste leider van de Katangese Strijdkrachten in Angola was, officieel bij hem te detacheren (DM III, 4). Maar in elk geval is de *militaire steungeving* in stijgende lijn gegaan, vooral nadat andere landen (Canada, Italië, Noorwegen en Israël) niet op voorstellen ingegaan waren (Le Peuple 1.12).

De CRISP van 15.6 heeft een gedocumenteerd overzicht van de militaire bijstand gegeven (gedeeltelijk hernomen in het nummer van 4.12). Hij nam een aanvang door een overeenkomst met Adoela, maar kreeg – in tegenstelling met de beweringen van minister Spaak – *uitbreiding* onder Tsjombe, parallel met een ruimere Amerikaanse hulp, dit ondanks het feit dat Moboetoe (7.8) en Tsjombe (9.8) beweerd hadden,

dat Kongo geen vreemde troepen nodig had om de opstand te onderdrukken. Alle inlichtingen hierover worden trouwens bevestigd door een brochure die het Ministerie van Landsverdediging op 26.11 aan de volksvertegenwoordigers bezorgde (La Cité 1.12, RAC 9.12) en waardoor het ernstig karakter van de bijstand in het licht gesteld werd: logistieke organismen en vormingscentra (een 150 officieren en onderofficieren); sedert het akkoord van 20.9 met Tsjombe een detachement om de door Washington geleverde vliegtuigen te besturen (± 150); nog later een 40-tal oversten die als logistieke ploegen de eenheden moeten steunen die tegen de opstandelingen ingezet worden (LB 5 en 6.12). Hierbij moeten nog een aantal speciale Belgische vrijwilligers gerekend worden, alsook elementen van 'Air-Congo' die in augustus en september getraind werden voor ongewone opdrachten voor rekening van de Kongolese overheden. Het gaat dus wel om een verhoogde tussenkomst [1]) en niet om de zo onschuldig voorgestelde *150* officieren en enkele piloten over wie Spaak het tegenover het Centraal Comité van de BSP had (La Voix Socialiste 3.12).

Alle verslagen over de operaties tot Stanleystad – die slechts na het optreden van de para's gepubliceerd werden in rechtse en linkse pers – stellen duidelijk het belang van de Amerikaanse en Belgische hulp in het licht. Op 7.8 was een belangrijk figuur als coördinator voor de Belgische militaire zending te Leopoldstad vertrokken: kolonel F. Vandewalle, die de Koloniale Veiligheid leidde tot begin 1960 en van januari 1961 tot het einde van de Katangese secessie de functie van Belgisch vertegenwoordiger te Elisabethstad vervulde met complete volmacht, in werkelijkheid toen Tsjombe's militaire operaties leidde. Het plan dat hij op dit punt stelde, maakt inderdaad de term 'niet-operationele hulp' tot een fictieve formule. Zonder de 'logistieke bijstand' was de vooruitgang van het KNL niet denkbaar geweest (LB 5.12, St 22.12). De verhalen over de periode van 5 tot 24.11 in de Oostprovincie in het blad Le Soir (16 – 20.12) bewijzen

---

[1]) Deze verhoging van de militaire bijstand werd ook bevestigd door een brief van Adoela die volksvertegenwoordiger Glinne op het BSP-congres van 13.12 voorlas (L 9.1.65).

dit ten overvloede in al hun soms gruwelijke en niet zonder militaristisch welbehagen weergegeven bijzonderheden.

Er is meer. Een reeks onderhandelingen wijzen in de richting van een waar *complot* waarover enkele waarnemers gewaagd hebben: op 5 en 6.8 samenspraken te Brussel tussen de ministers Spaak en Seghers, de Belgische ambassadeur te Leopoldstad en leiders van de militaire bijstand (een raadgever van Tsjombe, Struelens, woont sommige bij); ondertussen Amerikaans-Kongolees onderhoud te Leopoldstad; op 7.8 onderhoud Spaak-Harriman; deze laatste neemt ondertussen contact op met bestuurders van voorname Belgische groepen die belangen hebben in Kongo; op 14, 15 en 16.8 is de Amerikaanse onderstaatssecretaris Mennen Williams te Leopoldstad, waar hij o.a. met Tsjombe en Moboetoe ruggespraak houdt; Amerikaanse uitrusting komt toe (lichte tankwagens, vliegtuigen met bemanning en uitrusting voor parachutisten, helicopters, bommenwerpers, wapens, jeeps, kamions: de woordvoerder van het Staatsdepartement spreekt op 30.8 van een hulp van 450 miljoen BF om de rebellen te bestrijden) (CRISP 4.12).

Het lijdt dus geen twijfel, dat de 'operatie Stanleystad' (of 'Rode Draak' met haar officiële naam) ernstig *voorbereid* was. Het DM III, 4, dat in oktober verscheen, kondigde aan, dat er zich binnenkort machtige kolonnes op weg zouden begeven naar Stanleystad met de steun van de B26 en dit rechtse blad voorziet, dat hierdoor honderden Europeanen en duizenden Afrikanen in deze stad de dood kunnen vinden. En het zijn inderdaad de Belgische militaire raadgevers, o.a. Vandewalle, die het offensief van het KNL tegen Stanleystad georganiseerd hebben (Le Monde 2.12; achteraf door de ganse pers expliciet of impliciet toegegeven); zonder die steun ware de stad trouwens niet gevallen (hetzelfde geldt trouwens voor andere operaties b.v. reeds in augustus betreffende Boekavoe, LB 14–16.8).

Deze voorbereiding blijkt trouwens ook uit verklaringen van parachutisten na de actie: 'De huurlingen en het ANC met wie we ons moesten samenvoegen, toen we te Stan neerkwamen, hebben de afspraak gemist. Ze zijn slechts verschillende uren later aangekomen'. (Germinal 3.12); 'volgens het vooropgezette plan moesten wij verleden zondag springen te Boenia en van daaruit in een kolonne naar Watsa

trekken . . . Om diplomatieke redenen hebben de para's deze bevrijding niet mogen verzekeren.' (St 4.12). De 'diplomatieke redenen' wilden immers dat de tussenkomst van de parachutisten niet de indruk zou geven, dat hier rechtstreeks militaire en operationele hulp gegeven werd; er ontbrak alleen nog een voorwendsel om een 'humanitaire actie' te ondernemen. Terecht vraagt De Standaard zich af (4.12), 'waarom serieuze buitenlandse bladen zoals de Times en de New York Times de operatie als zeker aankondigden, toen er nog 99 kansen bestonden, dat men door overleg een minder riskant resultaat zou bereiken.'

Slechts op 17.11 gaf Rusk uiting aan zijn ongerustheid over het lot van de terdoodveroordeelde Dr. Carlson, die reeds op 21.9 aangehouden was; op 18.11 verklaarden de V.S. zich bereid, deel te nemen aan een actie ter bescherming van onschuldige burgers; op 17.11 reeds waren de Belgische para's naar het eiland Ascension gezonden. Toevallig rukte ook het KNL met Belgische en huurlingenhulp op 18.11 op naar Stanleystad.

Voorlopig moest in België alles *geheimgehouden* worden, desnoods ten koste van enkele leugentjes. Volgens het ministerie van landsverdediging was het vertrek van 500 Belgische para's met 12 Amerikaanse vliegtuigen een oefening in Navo-verband; hetzelfde ministerie logenstrafte het bericht van de Daily Telegraph (17.1), dat het hier een reddingsoperatie voor Stanleystad betrof. Ondertussen had de pers reeds een ganse tijd een gunstig klimaat geschapen met sentimentele en steeds weer herhaalde argumenten: het communistisch gevaar kon alleen geweerd worden en de beveiliging van de landgenoten alleen verzekerd door militaire tussenkomst (Het Volk 5.8 en 7.8, LB 18.8, La Métropole 20.8; daartegenover wezen andere bladen als La Cité, De Standaard, Le Rappel en de organen van de socialistische linkerzijde en van de communisten op de gevaren van een interventie, ook voor het leven van de Belgen).

DE TOESTAND VAN DE BELGEN VOOR DE INTERVENTIE

Alle berichtgevers en waarnemers zijn het er over eens, dat het leven van de blanken absoluut niet in gevaar was

tijdens de eerste maanden van de opstand (Le Peuple 24.6, St 31.7, S 31.7 en 20.12, LB 1.8 en 5.12, Le Monde 26.11, zelfs het uiterst rechtse Phare-Dimanche 6.12); ook de Belgen werden ongemoeid gelaten, ja, de rebellen schijnen onder strikte orders gestaan te hebben, geen blanken lastig te vallen. Dat in een burgeroorlog-atmosfeer soms moeilijkheden en misverstanden oprijzen, is onvermijdelijk; maar het ging hier om toevallige en geïsoleerde feiten en het stemt tot nadenken, dat b.v. rebellen die te Kindoe vier Europeanen gedood hadden, veroordeeld en terechtgesteld werden door hun eigen krijgsgerecht (LB 1.8).

De stemming tegenover de blanken werd slechts geleidelijk minder gunstig, toen het voor iedereen duidelijk werd, dat blanken de hand hadden in de bestrijding van de opstand: dit gold vanzelfsprekend inzonderheid voor Belgen en Amerikanen. Vooral na de parachutistenactie is gebleken, dat eigenlijk alleen deze laatsten hinder ondervonden vanwege de rebellen (Het Volk 25.11, verklaring van de Britse consul te Stan in New York Times 28.11, LB 5.12).

Nochtans werd de term *gijzelaars* al vlug de wereld ingezonden. Alleen schijnen de opstandelingen zelf nooit deze term gebruikt te hebben. De in Le Soir van 19.12 afgedrukte orders die van hun leiders uitgingen, spreken hier niet over; alleen de term 'résidence surveillée' voor Belgen en Amerikanen komt voor; op 8.12 verzekerde Gbenye te Nairobi: 'De revolutionaire regering heeft nooit mensen als gijzelaars genomen en zal dit ook nooit doen' (Le Peuple 9.12).

De term 'gijzelaars' schijnt voor het eerst gebruikt te zijn door de Amerikanen zelf op 18.11; bedreigingen zouden opgevangen zijn door Radio Stan volgens regeringskringen te Leopoldstad (een niet zeer betrouwbare bron dus), doch dit slechts op 21.11, d.w.z. toen de para's reeds verschillende dagen België verlaten hadden. Wel hebben de rebellenleiders voortdurend beklemtoond, dat de militaire inmenging gevaarlijk kon worden voor het leven van de blanken. Daarbij kan opgemerkt worden, dat iedereens leven in de betrokken gebieden bedreigd was — ook dat van de veel talrijker zwarten — en dat de interventie zelf het gevaar voor de blanken verhoogde. Reeds vroeger had Soemialot in een interview aan de Pourquoi-pas verklaard (14.8): 'Te Oevira vroeg een firma ons, een dertigtal Europeanen naar

Boejoemboera te laten vertrekken, om geneesmiddelen te halen of loongeld voor de arbeiders of weet ik . . . Ze zijn vertrokken, maar niet teruggekeerd. Welnu, de dag na hun vertrek greep er een Amerikaans luchtbombardement plaats. Wel, we zijn toen verplicht geweest op ons standpunt over het vertrek van de blanken terug te komen. Want als ze vertrekken, dan is het opdat wij gebombardeerd zouden worden'. Een dergelijke verklaring werpt natuurlijk een ander licht op de zaak en men kan zich blijven afvragen, in hoeverre niet de militaire tussenkomst van Belgen en de parachutistenactie zelf meer slachtoffers veroorzaakt hebben dan het geval zou geweest zijn bij een strikte neutraliteitspolitiek. Daarbij komt toch ook nog, dat de veelbesproken 'bedreigingen' nooit systematisch uitgevoerd zijn en dat regelmatig in andere steden dan Stan en Paulis Belgen na de operaties van het KNL bevrijd zijn, zonder dat ze door de opstandelingen ter dood gebracht waren, o.a. te Aketi (Het Volk 25.11, S 25.11).

Dikwijls werd de vraag gesteld, of er dan wel *wisseloplossingen* bestonden die de parachutistenoperatie onnodig zouden gemaakt hebben. De linkse BSP-volksvertegenwoordiger Glinne heeft achteraf bekend gemaakt, dat hij contacten had met opstandelingen (RCA 9.12, NO 3.12) en dat hij mondeling voorstellen meebracht, o.a. op 22.11; zij vroegen hoofdzakelijk een staken van de Belgische militaire medewerking aan de operaties; de minister van buitenlandse zaken is hierop niet willen ingaan (wat begrijpelijk wordt, indien men inderdaad veronderstelt, dat alles reeds dagen vooraf geregeld was); een terugroepen van de voornaamste officieren had reeds tot evacuatie van de kinderen kunnen leiden. Andere getuigen spreken van onderhandelingen die stopgezet werden door de interventie van de para's (St 28.11); de verklaringen van Kenyatta wijzen in dezelfde richting (L 5.12) en de Amerikaanse ambassadeur te Nairobi, Attwood, spreekt van instructies van Washington die hij 's nachts ontving — terwijl dus de para's al op weg waren —, om mee te delen, dat de voorstellen van de minister der opstandelingen Kanza onaanvaardbaar waren (S 25.11). De in CRISP van 4.12 weergegeven chronologie van de gebeurtenissen wijst eveneens op een inzetten van de operatie, terwijl nog onderhandelingen aan de gang waren.

Het had nochtans niet aan *verwittigingen* ontbroken. Reeds vroeg waren er stemmen opgegaan om op het gevaar van de huurlingen te wijzen (S 31.7) en in talrijke, de rebellen niet gunstige kringen werd de vraag gesteld, of de militaire hulp de Belgen in Kongo niet zou schaden (S 19.6, La Cité 11.6, La Dernière Heure 28/29.6, La Revue Nouvelle van juli). Het telexbericht dat de Belgische ambassadeur te Leopoldstad op 14.7 naar Brussel gezonden had en dat door Glinne gepubliceerd werd (NO 3.12, RCA 9.12), stelt deze kwestie zeer scherp. Op 21.11 verklaarden de Belgische en de Amerikaanse consul te Stanleystad voor de radio, dat de Europeanen nog in goede gezondheid waren en raadden hun regeringen aan, elke interventie stop te zetten en zich aan een strikte neutraliteit te houden. In de Belgische pers werd geïnsinueerd, dat deze verklaring onder druk afgelegd werd (St. 23.11), maar geen van de consuls heeft dit achteraf bevestigd, wat deze thesis hoogst onwaarschijnlijk maakt.

Na al deze verwittigingen kan men niet anders dan de houding van de Belgische regering betreuren: indien zij inderdaad haar landgenoten effectief wou beschermen, had zij de mogelijkheid hetzij zich ver van elke interventie te houden, hetzij tijdig de Belgische bevolking te evacueren, als toch het plan tot militaire tussenkomst bestond (de luchthaven van Stanleystad bleef open tot bijna midden augustus).

HET INGRIJPEN VAN DE PARACHUTISTEN

De eigenlijke voorbereiding van de parachutistenactie begint op 12.11 en 13.11; in de namiddag van deze laatste dag worden de parachutisten in alarmtoestand gebracht. Op 16.11: onderhoud te Leopoldstad van de Belgische ambassadeur met Kasavoeboe en Tsjombe ten einde hun akkoord te verkrijgen voor de actie. Het ministerie van landsverdediging geeft op 17.11 een communiqué uit over deelname van de parachutisten aan geheime Navo-maneuvers; de Amerikaanse C 130 voeren hen naar het Britse eiland Ascension. Ondertussen is er nog steeds geen sprake van onderhandelingen; nog op 22.11 loochent Gbenye het bestaan van gijzelaars, wel verklaart hij dat het leven van de Europeanen in gevaar zou zijn, als de stad gebombardeerd werd; een telegram van Gbenye aan Kenyatta zou –

naar de verklaring van Spaak in de Kamer der Volksvertegenwoordigers op 24.11 – opgevangen zijn en over gruwelijke maatregelen spreken. Eveneens op 22.11 worden de parachutisten naar Kamina overgebracht en op 23.11 – dag waarop ook het KNL de stad bereikt (uren later dan verwacht werd, ten gevolge van een aantal hinderlagen) – komen zij neer op Stanleystad (CRISP 4.12). Op dat ogenblik werd de geheimhouding van de laatste dagen doorbroken: de thesis van de *'humanitaire zending'* om mensenlevens te redden (waarmee *blanke* levens bedoeld worden) werd gelanceerd. Er werd ontkend, dat andere acties om andere levens te redden, b.v. rondom Paulis, overwogen werden (St 26.11); toch greep inderdaad een tweede landing plaats op Paulis. Verschillende berichten wijzen er trouwens op, dat er nog andere acties in 't voortuitzicht gesteld werden (LB 30.11, Le Peuple 28.11); misschien is het niet onwaarschijnlijk, dat de internationale reactie dit heeft verhinderd.

Een feit is dat het optreden van de para's een werkelijke *paniek* veroorzaakt heeft bij de opstandelingen (allicht mede onder invloed van verhalen over acties uit vroegere jaren). Uit alle ooggetuigenberichten blijkt, dat het vermoorden van Belgen juist dan volop begonnen is (Het Volk 25.11, Le Monde 25.11, NYHT 30.11, St 26.11 en 28.11), zo b.v. de door de Belgische consul en vice-consul voorgebrachte versie: 'De gijzelaars werden uit Hotel Victoria, aan de hoek van het Loemoembaplein, gehaald en in rijen in de richting van het vliegveld geleid door 15 à 18 wachten. De leiding van deze kolonne had kolonel Opepe; blijkbaar was het zijn bedoeling de blanken uit te leveren in ruil van een vrijgeleide. Onderweg kregen de bewakers schrik en lieten de gijzelaars op de grond zitten. Even later kwam uit de richting van de stad een zekere majoor Boeboe gelopen die met veel gebaren uitlegde dat er parachutisten waren geland. Zag men ze aan het andere einde van de baan al opdagen? In elk geval brak paniek los bij de bewakers. Wie het eerste schot loste, is onbekend, maar zeker niet Opepe; terwijl verder werd gevuurd zochten de blanken dekking tegen de muren.' (St 28.11).

De *wijze van optreden van de parachutisten* heeft overal ter wereld verontwaardiging gewekt: de complete miskenning van elke eerbied voor mensenlevens, het cynisme van

al te avontuurlijk aangelegde jongelui in uniform die er maar op losschoten, het onverholen racisme (schieten op al wat zwart is), de onverantwoordelijke krachtpatserij van zich Uebermenschen wanende soldateska straalt uit alle verslagen (b.v. Vrij Nederland 5.12, St 26.11) en uit alle interviews die de para's zich onmiddellijk na hun terugkeer lieten afnemen: men zie hiervoor b.v. de verbijsterende gesprekken in De Standaard van 3.12 (ook St 4.12, 27.11).

Even wreedaardige berichten bereiken ons over de *terreur* die na dit optreden in Stanleystad heerste. In het voetbalstadion werden ongeveer 50.000 mensen 'verhoord'; 80 werden al direct zonder vorm van proces afgemaakt; iedereen die verdacht werd van sympathie met de rebellen, werd aangehouden en na een summier verhoor terechtgesteld (St 25.11); huurlingen en Katangese rijkswachters executeerden massa's rebellen in aanwezigheid van de Belgische officieren, op aanwijzing van een 12-jarige die sommige gevangenen met 'Simba' aanduidde (Le Peuple 27.11) of na geroep door de menigte (St 15.12). De moordpartijen (LB 30.11, La Cité 1.12, L 19.12), dikwijls op gruwelijke wijze, gingen gepaard met willekeurige aanhoudingen, folteringen en allerhande geweldplegingen.

STANDPUNTEN TEGENOVER DE BELGISCHE TUSSENKOMST

Gedurende enkele dagen heeft in België het klimaat van een werkelijke koloniale oorlog geheerst: alle informatiemiddelen schenen in handen genomen te zijn door de regering, slechts de betrokken ministers kregen de kans tijdens talrijke persconferenties, radio- en tv-uitzendingen hun standpunt te kennen te geven, er werd een ongezonde geestdrift geschapen bij het publiek, o.a. bij de terugkeer van de para's te Brussel, wie een echte 'ticker tape'-parade te beurt viel (St 3.12): schoolkinderen en bedienden kregen vrijaf, de militairen in het ganse land volgden de gebeurtenissen op tv, de koning sprak na een troepenschouwing over menslievend werk, bloed en leven schenken, tucht en zelfverloochening, er werden bloemen aangebracht, vaderlandslievende verenigingen waren opgekomen, toeschouwers weenden.... en riepen: 'de para's naar Algiers', 'naar

Moskou' en 'Ben Bella aan de galg', terwijl fascistische groepjes van de gelegenheid gebruik maakten om voor de Algerijnse ambassade te manifesteren en er ruiten ingooiden.

Op de communistische partijen na verklaarden alle woordvoerders van de politieke partijen zich eens met de houding van de regering; de vakbonden bleven discreter en van enkele lokale afdelingen kwam zelfs reactie; alleen een aantal communistische en socialistische studenten- en jeugdbewegingen, gesteund door linkse socialisten, zetten manifestaties ter afkeuring op touw, die echter verboden werden en dan half-klandestien doorgingen. Toen de UGEC (Algemene Unie van Kongolese Studenten in België) reeds op 23.11 een communiqué uitgaf over zijn bezorgdheid omtrent de gevolgen van de Belgische tussenkomst, werden de leiders ervan uit het land gewezen, nadat ook hun studiebeurzen ingetrokken waren; hiertegen werd o.m. door de Vereniging van Vlaamse Studenten geprotesteerd (het is duidelijk dat hun in Kongo gevangenschap en vervolging zou wachten). Niet alleen in de communistische wereld, maar ook in alle neutrale landen waren de reacties scherp afkeurend; symptomatisch was ook een stellingname vanwege zes negerleiders uit de V.S. (onder wie Martin Luther King en Roy Wilkins) (NYHT 30.12). De linkse pers in Europa sloot zich eveneens bij de protesten aan en wees o.m. op precedenten en vergelijkingen met andere toestanden, die de racistische trek in de tussenkomst nog duidelijker op de voorgrond brachten. Zelfs De Standaard deed reeds op 27.11 opmerken, dat naast het 'humanitair' aspect de internationale context moest in overweging genomen worden, o.m. het feit dat Belgische troepen naast huurlingen uit de meest gehate regimes van Afrika gestreden hadden. Naast de vraag — die open blijft —, of er uiteindelijk ook door de beperkte parachutistenactie niet meer kwaads dan goeds gesticht werd, staan daar enkele zekerheden: dat de vroegere Belgische interventies en steun aan Tsjombe verantwoordelijk waren voor de bedreiging van sommige blanken en voor de dood van ontelbare zwarten en blanken, dat de ganse actie niet vrij te pleiten is van racistische argumentatie, dat er aan een mogelijk prestige van België in de wereld een harde klap werd toegebracht, vooral in de wereld die telt voor de toekomst.

Ongetwijfeld heeft de economische [1]) en de politieke betekenis van Kongo deze gevaarlijke interventie veroorzaakt (een slag aan de opstand in Kongo betekent verminderde kansen voor de revolutie in Angola, Mozambique, Guinea en Zuid-Afrika). In dit opzicht is zij uiteindelijk *niet* geslaagd: de opstand duurt voort in de brousse en heeft ondertussen weer vooruitgang geboekt (zo werd o.a. Paulis heroverd). Gevaarlijke tendensen treden dan ook steeds meer op de voorgrond o.a. de berichten over een verdere Belgische inkadering van het KNL (opleiding van militairen); niet ten onrechte spreken velen van een viëtnamisering. Anderzijds is toch zelfs in zekere officiële kringen een ommekeer waarneembaar: de onhoudbare positie van Tsjombe (is hij onbruikbaar geworden?) en de internationale afkeuring schijnen sommigen tot de overtuiging te brengen, dat er een compromis moet gevonden worden, m.a.w. dat Tsjombe met de rebellen zou moeten onderhandelen (wordt daarom Adoela weer naar voren geschoven?). Uiteindelijk kan slechts één oplossing verdedigd worden: volledige stopzetting van de militaire tussenkomst en van de steun aan figuren als Tsjombe; van dat ogenblik af zouden de werkelijk democratische krachten in Kongo aan bod kunnen komen, o.m. door vrije en eventueel door de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid gecontroleerde verkiezingen.

25-1-1965

---

[1]) Ongeveer een vijfde van de hydraulische wereldreserves, 65% van de kobaltproduktie, 75% van de industriële diamant, derde plaats in de wereld voor de produktie van koper; verder: mangaan, lood, steenkool, wolfram, zink, enz.

Afkortingen:

St	**De Standaard**	NYHT	**New York Herald Tribune**
S	**Le Soir**	RCA	**Remarques Congolaises et Africaines**
LB	**La libre Belgique**	CRISP	**Centre de Recherche et d'Information Socio-politiques**
L	**Links**		
FL	**Le Figaro Littéraire**		
DM	**Le Dossier du Mois**		
GA	**De Groene Amsterdammer**		
NO	**Le Nouvel Observateur**		

KONGO-GEDICHTEN

I

een brullend gemenebest
een boetserend beest
een symptoom van de zee en de oceaan
die op hol slaat
wat hebben wij aan al die touwen
die korzelig vastliggen
een symptoom van de wroeging
een draaikolk
die altijd staat en beweegt
je hoeft maar een vinger uit te steken
en de stroom neemt je mee

alras en drijvend
los hout
je hoeft maar mee te huilen
met de wolven

ergens letterlijk een zwarte huid
die ons beschermt

je hoeft maar af te tasten
het begin en de oorbellen
van elke godin
om te weten
dat de vloedgolf
hoger dan huizen
en je hoeft maar een bedelnap
op te heffen

zuiver politiek
gezien
is er geen sprake
van vrede

II

het is toch maar weer voor ons
dat de veldpredikers
hun vuurtjes aanblazen met bolle wangen
gehurkt en spookachtig
als achttiende eeuwse hyena's
(de rovers die de zeeën afschuimden
en bastaarden op verlaten eilanden zetten)
zij laten hun kruit liggen her en der
en zij begroeten ons
met omsluierde ochtendstemmen

zij breken in elk huis
en hun toverformules
worden door Kongolezen op een hoop gesmeten
gewaden en psalmen en kortegolfmachines
brandend met zwarte rookwolken

het is jammer dat de galm
die alleen maar bedoeld was om de gramofoon
op gang te brengen
zelf als een tweesnijdend zwaard
het verziekte lied vernietigt

een boemerang van geluid
zeeschuimers en kloosterpreparaten
die het veld afstropen

het is toch maar weer voor ons
dat een van hun glazen bouwsels
zich kletterend verheft en breekt en uiteenvliegt

wij hebben veel te danken
aan deze sport
en met wij bedoel ik de wereld

III

het vlaamse gewoeker
in de breedte en in de dwarste
gaf ons weliswaar tijl uilenspiegel
maar niet de asse
die hij droeg onder zijn kiel
en die wij nu nog proeven
lankmoedig als altijd
brood van verbrande dorpen

Roger Serras

SCHRIJLINGS TE KEER

waar staan wij nu verlorener dan gister
van toen we ook niet wisten van welk hout
we kogels zouden maken

van welke bron we eerst zouden drinken

zien wij niet om in plots gevaar
of ontleerden we 't spontaan gebaar
ook al

waar staan we nu aan uitgedroogde wellen

te laat gaan wij naar heimelijke huizen
wij maken verre reizen ook
tot we de laatste mensen zijn
we vragen aan mekaar het toverwoord
dat niet bestaat

het brood dat wij in andere levens
ook al zochten
moedeloos

G. J. Resink

TRISTRAM, MAX EN JIM

Tijdens een verblijf in Warschau in 1963 ben ik nog meer gesterkt in mijn reeds vroeger uitgedragen geloof dat Joseph Conrad, vooral bij het schrijven van *Lord Jim*, diepgaand beïnvloed moet zijn geweest door de Engelse *Max Havelaar* uit 1868. [1])

Een der meest bekende Poolse Conrad-kenners, Dr. Z. Najder wees mij er toen namelijk op dat Conrad de gedachte om een 'narrator' te gebruiken – in *Karain* nog ongenoemd, maar Marlow in latere werken, waaronder het in Polen bovenal geliefde *Lord Jim* – ontleend moet hebben aan de Poolse literatuur uit de eerste helft der negentiende eeuw, die op dit punt geïnspireerd was door Laurence Sterne, de schrijver van *Tristram Shandy*. [2]) Nu heeft Conrad Sterne gelezen en zelfs bewonderd als de grootste impressionist van zijn tijd [3]) en hij heeft in *The End of the Tether* een van de personages Sterne gedoopt. Waar Du Perron de man van Lebak met Sterne vergeleken heeft [4]) en Van Doorn Multatuli als een van Sterne's illustere navolgers heeft gekarakteriseerd [5]), is de ontmoeting in de geest van *Tristram Shandy* tussen Dekker en Korzeniowski alleszins aannemelijk. Zij wordt dubbel aannemelijk als men ontwaart hoe Van Lenneps voorgestelde aanduidingen 'Door Stern opgesteld' en 'Vervolg van het opstel van Stern' boven bepaalde hoofdstukken in de eerste uitgave van de *Max Havelaar* door Multatuli geschrapt, door hem en zijn vertaler Nahuys overgenomen zijn in de Engelse vertaling van 1868 als 'Composed by Stern' en 'Continuation of Stern's Composition'. Daardoor viel ook op hoe Drystubble de andere verhaler was, terwijl behalve het letterbeeld ook de Engelse uitspraak van Stern Jozef Korzeniowski gemakkelijk kan hebben herinnerd aan de schrijver van *Tristram Shandy*.

Toch zijn er nog andere treffende overeenkomsten tussen de *Shandy*, de *Havelaar* en de *Jim* aan te wijzen dan alleen het gebruik van vertellers, die anderen dan ook nog weer

sprekend en schrijvend invoeren, waarbij Sterne het verst gaat door Tristram zelfs gesprekken te laten relateren gehouden voor zijn geboorte.

De drie werken hebben namelijk ook gemeen dat zij zich vrijwel geheel tussen mannen afspelen. Vrouwen lijken vulling, op haar best versiering en komen in het bijzonder om Jim heen weinig uit de grondverf.

Alle drie boeken spelen zich voorts in twee werelden af: Engeland in tegenstelling tot het continent; Nederland en Indonesië, meer gelokaliseerd Amsterdam vis-à-vis Lebak; en Aziatische havens versus het binnenland van Patusan. In afwisseling en tegenstelling tussen deze twee werelden en de haar bewonende mensen gaat Multatuli weer het verst.

Een vierde karakteristiek die voor alle drie romans opgaat is het vertoon van talenkennis en belezenheid. Geen van de drie schrijvers etaleert zoveel namen van auteurs en geleerden als Sterne; geen van hen epateert de lezer met zoveel polyglottisme als Multatuli. Maar ook in *Lord Jim* valt toch op hoe Conrad er in vergelijking met zijn andere in de archipel spelende werken te koop loopt met Frans, Duits, Maleis, Latijn en wereldliteratuur.

Een vijfde en niet de kleinste gemene deler van de drie boeken tenslotte is de maniakale bezetenheid die zowel Toby als Max en Jim eigen is. Zij zijn gedrevenen door een zaak – of het nu de strategie der belegering van Namen, de zaak van de Javaan dan wel het lot van de Buginezen in Patusan is, doet er minder toe – en zij verliezen die zaak: Uncle Toby grotesk, de grote Max en Lord Jim tragisch.

Maar hier houden de overeenkomsten tussen de drie werken wel zo wat op. Men moet dan afscheid nemen van de commoner Shandy en naar Warschau reizen om uit de historie van die stad iets van de geschiedenis van Polen af en uit te lezen teneinde te vatten hoe de schepper van de Pools-chevalereske Lord Jim [6]) die andere ridderlijke excentrieke lord, die Dekker was, zo goed begrijpen, ja bewonderen en navolgen kon. Het doet in de hoofdstad van een linkssocialistische republiek immers vreemd aan dat men een in dubbele zin koninklijke geschiedenis doet voortleven in de wederopbouw van meer paleizen en meer monumenten van vorstelijke figuren dan men in Amsterdam, hoofdstad dan toch van een koninkrijk, kan vinden. En dit socialistisch

royalisme trof me nog meer toen ik uit een theaterreclame ontwaarde dat de echtgenote van een der hoogste Poolse autoriteiten op de planken een koninklijke hoofdrol vervulde. Men stelle zich de gemalin van een Nederlandse minister als Koningin Louise voor in *Vorstenschool.*

De gedachte van de waarlijk koninklijke enkeling nu is de idee die Jozef Korzeniowski in Eduard Douwes Dekker diep getroffen moet hebben. In de Engelse *Max Havelaar,* waarin Multatuli Van Lenneps de-actualisering van het Nederlands origineel ongedaan maakte door alle jaartallen en namen van plaatsen en personen voluit te drukken, waarbij hij de ontevredenheid in Den Haag zelf van 1848 tot 1856 liet opschuiven (om haar acht jaren dichter bij het verschijningsjaar van de Engelse uitgave te brengen?) [7]), is Max nog actueler een vorstelijke figuur of zelfs een koning, zoals Tine meent, dan in het vager origineel kon toeschijnen. Wat Nederlanders op hun best irreëel en, minder best, gewoon idioot moesten vinden, zoals zij een keizerschap van Willem III over Insulinde kennelijk onzinnig hebben geacht, moet Jozef Korzeniowski ruim dertig jaren later in een Engeland, welks vorstin sinds 1877 keizerin van India was, helemaal niet zo gek gevonden hebben. Conrad zegt immers van Almayer in Sambir, in wie veel van Max Havelaar in Lebak steekt, dat hij er leeft 'as a king' [8]) en diens gekkigheid om dicht bij zijn huis een nieuwe woning te laten bouwen — wat de historische Olmeijer in Bereau werkelijk heeft gedaan — is vooral waanzin voor de Nederlandse marineofficieren die het tweede huis *Almayer's Folly* dopen, zoals Duclari en Verbrugge Havelaar 'a fool' vinden en sommige van zijn daden 'foolish'.[9]) Er komt bovendien bij dat Korzeniowski nog meer blanke radja's uit lectuur of van horen zeggen gekend moet hebben dan waarvan Douwes Dekker reeds weet moet hebben gehad, zodat Multatuli's koningsdromen hem zowel Pools als Indisch gedacht begrijpelijk zullen zijn voorgekomen. Beiden hebben inderdaad geloofd aan de koninklijke blanke enkeling, die als radja of heerser goed zou kùnnen doen, recht en welvaart zou kùnnen brengen in een stuk van die enorme archipel waar al een half dozijn blanke radja's opgetreden was voordat de *Havelaar* uit kwam en waar daarna nog meer van deze 'white rulers' en passant op het schimmentoneel zouden verschijnen.[10])

Met uitzondering van de Brooke-dynastie in Serawak en het Clunies Ross-geslacht, dat als 'koningen' van de Kokoseilanden faam zou verwerven, is immers geen van deze fantastische withuidige heersers er in geslaagd zijn eigenrijksdromen te verwezenlijken en radja-school te maken. Maar èn voor Multatuli èn voor Conrad was het koesteren van die dromen belangrijker dan het uitkomen daarvan. Bovendien waren het altijd àndere blanken, die alles voor deze edele enkelingen bedierven, in wier kielzog zij kwamen meeschuimen. Wie die schuldige blanken in de *Havelaar* zijn weet iedereen en zij waren er voordat Multatuli zich overgaf aan illusies zelf misschien eens koning of keizer te worden over de Javanen. Conrad heeft in zijn in Indonesië spelende werken het hier bedoelde thema welhaast tot een historische wet verheven. Almayer leeft in Sambir als een koning tot Willems en de Nederlandse marine hem daar volgen en hij ten onder gaat. Lord Jim is heerser over Patusan totdat Gentleman Brown arriveert en hem de dood injaagt. De Rajah Laut, heerser ter zee, 'King' Tom Lingard, ziet in *The Rescue,* grotendeels eerder geschreven, doch later gepubliceerd dan *Victory,* alle plannen om als 'kingmaker' zijn Wadjose vrienden in hun rijk aan de macht te brengen in letterlijke en figuurlijke rook opgaan omdat het Engelse echtpaar Travers met zijn jacht die plannen komt traverseren. En in *Victory* loopt voor Axel Heyst en Lena, 'prince' en 'princess' van Samburan, tenslotte alles mis als Mr. Jones en Martin Ricardo op hun eiland komen, waarbij Conrad in ironische symboliek zo ver gaat de heren elkaar te laten betitelen als 'Gouverneur' en 'Secretaris', wat herinnert aan dienovereenkomstige ambten bij het Europese Binnenlands Bestuur. Deze ironie treft te dieper omdat daarentegen jaren eerder van die andere B.B.-ambtenaar, de Resident Slymering, die in de Engelse *Max Havelaar* ter tegemoetkoming aan de smaak van Britse lezers zijn woorden zonder hoofdletters en slechts gescheiden door gedachtestrepen in plaats van punten uitspreekt, alleen maar iets terug te vinden is in de manager uit *Heart of Darkness,* die zijn woorden niet met pauzes doch zijn zinnen telkens met iets van een glimlach bezegelt.[11]) Conrad moest van Multatuli's karikaturen kennelijk niets hebben; daarvoor was hij te veel realist.

Van de ene goede blanke naar de vele minder goede

blanken is maar één stap: die van het idealistische individu naar de collectiviteit van de maar al te realistische imperialisten. Het is bepaald een sensatie om in de door Conrad gelezen dagboeken van de jonge James Brooke over zijn omzwervingen in 1840 op Zuid-Celebes een kritiek op alle Europese imperialisme aan te treffen [12]), die wat temperament en terminologie betreft moeilijk door een hedendaagse anti-imperialist zou kunnen worden overtroffen. Niet minder algemeen heeft Conrad zich over het imperialisme uitgelaten in *Heart of Darkness* waar hij schrijft:

'The conquest of the earth, which mostly means the taking it away from those who have a different complexion or slightly flatter noses than ourselves, is not a pretty thing when you look into it too much.' Cynisch gaat hij door: 'What redeems it is the idea only. An idea at the back of it; not a sentimental pretence but an idea; and an unselfish belief in the idea – something you can set up, and bow down before, and offer a sacrifice to. . . .' welk idee vlak van tevoren de reddende gedachte der efficiëntie blijkt te zijn, de enige ethiek! [13])

Op de speciale Nederlandse uitgave van dat overzeese imperialisme, door Multatuli zo gehekeld, vindt men reeds eerder en wel in *Karain* de door Conrad de titelheld in de mond gegeven kritiek over de situatie op Java: '. . . . every man you meet is a slave. The rulers live under the edge of a foreign sword. . . . we bowed low in the courtyards of chiefs who were no better than slaves.' [14]) Maar over mishandeling en uitzuiging spreekt Karain niet, waarschijnlijk omdat Conrad wist dat de stem van Multatuli twee Engelse tegenstemmen had opgeroepen, waarvan hij weet had uit zijn 'favourite bedside companion': Alfred Russel Wallace's beroemde boek *The Malay Archipelago*. Dat werk kan hem immers niet alleen vertrouwd hebben gemaakt met de *Max Havelaar*, maar ook met de kritiek daarop van Wallace zelf, en diens waardering voor het Nederlandse bewind die weer verband hield met de lof daarop in 1861 uitgebracht door de Engelse schrijver J. W. B. Money in zijn boek *Java; or How to Manage a Colony*.[15])

Waar de Pool in Conrad fel tegen het binnen-Europese, continentale imperialisme van Rusland, Duitsland en Oostenrijk gekeerd was laat zich zijn afkeer van het buiten-

Europese, overzeese imperialisme van andere westerse mogendheden goed begrijpen. Het een moet hem niet minder ongerechtvaardigd en onrechtvaardig toegeschenen hebben dan het ander en hij ontliep het eerste slechts om in het tweede verzeild te raken. Dat hij in het algemeen 'anti-imperialist in an age of imperialism' was is overigens reeds door Irving Howe opgemerkt.[16])

Tenslotte was Conrad nog op een derde punt meer Pool dan jingo-Brit en wel in zijn voor zijn tijd merkwaardig gering rasgevoel, al was hij realist genoeg om zijn Europese figuren, die in tropische gebieden leefden, wat meer raciaal superioriteitsbesef mee te geven dan hij zelf of zij van huis mee hadden gekregen. In zijn in Indonesië spelende werken keert immers steeds weer als hoofdthema de interraciale vriendschap terug: tussen Almayer en Dain Maroola en later tussen Almayer en Jim-Eng; tussen Karain in het korte verhaal van die naam en Arsat uit *The Lagoon* en hun Engelse vrienden; tussen Steyn en zijn vriend en zwager Mohammed Bonso en tussen Jim en Dain Waris in *Lord Jim;* tussen de Sultan van Batu Beru en Van Wyk in *The End of the Tether;* tussen Davidson en zijn rijke Chinese reder in *Because of the Dollars;* en tussen King Tom Lingard en Pata Hassim en Immada in *The Rescue.* Conrad heeft de sfeer van verkeer op gelijke voet tussen de partners vooral trachten te bereiken door tegenover het culturele of persoonlijke overwicht van de blanke partij het sociale of financiële overwicht van de anders gekleurde wederpartij te stellen. Maar het resultaat is een verminderd, soms zelfs geheel ontbrekend rasbesef, dat zijn blanken evenzeer karakteriseert als Multatuli in zijn gevoelens voor de neger, die geboeid aan de voeten van de rokende koopman ligt; voor de oude baboe, die Max uit het rijtuig helpt; voor de 'inlandse' mevrouw Slotering; voor Si Oepi Keteh en voor Saïdjah en Adinda. Bij beide schrijvers vindt men de medemens in een evenwaardigheid erkend, ook als hij van ander ras of religie, van vreemde nationaliteit of wonderlijke constitutie is, die in de westerse letterkunde betreffende de archipel uniek is voordat de erkenning van de evenmenselijke waardigheid van de Javaan of de Buginees in de boeken van Augusta de Wit en Marie van Zeggelen in het begin van deze eeuw een meer algemeen verschijnsel begint te

worden. Is kortom voor Multatuli alias Havelaar, geboren Douwes Dekker, 'de Javaan . . . een mens', Conrad, deels geincarneerd in Marlow en ook voor de Engelse burgerlijke stand Korzeniowski gebleven, is — als Jim — 'captivated' door de Buginees Dain Waris.

Multatuli en Conrad mogen zich in Indonesië de laatste jaren verheugen in een toenemende populariteit. Sinds ik in 1960 in dit tijdschrift [17]) er op wees dat Max Havelaar en door en met hem Multatuli nog steeds leeft in Indonesië is de laatste zozeer in de literaire en politieke beeldengalerij van de jonge staat, waarin zo'n behoefte leeft aan een 'history of chaps', opgenomen dat men een akademie en een schip van de marine naar hem heeft genoemd. Maar ook Tuan Jim gaat meer en meer in Indonesië leven nu zijn boek aan sommige universitaire Engelse studierichtingen verplichte literatuur geworden is. Waar een Indonesische vertaling van de complete *Max Havelaar* nog steeds niet het licht heeft gezien en Engelse vertalingen daarvan praktisch niet voorhanden zijn, lijkt Jim bij jongere generaties van lezers Max zelfs in zijn schaduw te stellen vooral onder niet-Javaanse intellectuelen. Daardoor dreigt Conrad, dank zij zijn vele in Indonesië spelende werken, Multatuli achter zich te laten, hoewel Douwes Dekker Korzeniowski voorging. Zo kreeg ik vorig jaar de eerste door een Indonesische anglist geschreven M.A.-thesis over Conrads Indonesiana onder de ogen, waarin Conrad dé grote westerse schrijver over Indonesië en voor de moderne Indonesiër wordt geacht, al werd in de titel 'The Girdle of Emerald' en in de tekst van de proeve Multatuli nog alle eer gebracht. Sindsdien las ik nog een M.A.-thesis over Conrads Maleiers en een scriptie van een literair student over *Victory*, terwijl mij van twee andere anglisten bekend is dat zij hun M.A.-thesis eveneens aan Conrads in Indonesië spelende werken willen wijden en een derde zich gezet heeft aan de vertaling van *Karain* in het Indonesisch.

Op grond van deze groeiende belangstelling en bewondering voor Conrad zou er, althans voor Indonesiërs, reden zijn om in de titel van dit essay Jim voorop te stellen en de weinig bekende Tristram achteraan te laten komen. Conrad zelf zou hiertegen echter bezwaren hebben gemaakt

omdat deze volgorde niet alleen chronologisch niet in orde zou zijn doch tevens een omkering in rangorde zou impliceren, die tegen zijn eigen waarderingen in zou gaan.

Werd zijn lof voor Sterne hiervoor reeds vermeld, zijn bewondering voor Multatuli herhaal ik hier – voor wie geloven dat in al zijn geheel of gedeeltelijk op Indonesië betrekking hebbende werken van *Almayer's Folly* af tot *A Personal Record* toe, bewijzen zijn te vinden voor zijn veelvuldige ontmoetingen met Multatuli, die naast zijn eigen vermommingen als Max en Stern en Sjaalman ook nog die van Jim en Marlow en Almayer te dragen kreeg.

Na immers erkend te hebben 'But if I had not got to know Almayer pretty well it is almost certain there would never have been a line of mine in print', stelt hij hem verantwoordelijk 'for the existence of some fourteen volumes, so far.' [18]) Daarna roept hij, weinig Engels alweer, de Indische jongen Almayer uit zijn persoonlijk verleden op om hem in een niet minder persoonlijke toekomst in de Elyzese velden kennelijk steeds meer als Multatuli warm en met humor zo toe te spreken: 'It is true, Almayer, that in the world below I have converted your name to my own uses. But that is a very small larceny. What's in a name, O Shade? If so much of your old mortal weakness clings to you yet as to make you feel aggrieved (it was the note of your earthly voice, Almayer), then, I entreat you, seek speech without delay with our sublime fellow-Shade – with him who, in his transient existence as a poet, commented upon the smell of the rose. He will comfort you. ... You affirm that had I been capable of looking at you with a more perfect detachment and a greater simplicity, I might have perceived better the inward marvellousness which, you insist, attended your career upon that tiny pin-point of light, hardly visible, far, far below us, where both our graves lie. No doubt! But reflect, O complaining Shade! that this was not so much my fault as your crowning misfortune. I believed in you in the only way it was possible for me to believe. It was not worthy of your merits? So be it. ... Nothing was ever quite worthy of you. What made you so real to me was that you held this lofty theory with some force of conviction and with an admirable consistency.' [19])

Eduard Douwes Dekker heeft zelden een beter compli-

ment gekregen dan hem door Jozef Korzeniowski bij deze laatste ontmoeting gemaakt.

Djakarta, januari 1965

NOTEN

Dank zij een royale reistoelage boven het Research Associateship, dat ik van de School of Oriental and African Studies London University gedurende het cursusjaar 1962-1963 mocht ontvangen om in Engeland en elders in Europa onderzoek te doen naar achtergronden en bronnen van Joseph Conrads Indonesiana, werd ik in de zomer van 1963 in staat gesteld om naar Warschau te reizen, waar ik indrukken en ervaringen opdeed die inspireerden tot dit essay.

1) **De Gids,** CXXIV (1961), No. 3, pp. 187—189; No. 8, pp. 28—35; No. 9, pp. 107—112; No. 10, pp. 183—187.
2) Zdzislaw Najder, Conrad aux jeux des Polonais, in **Perspectives Polonaises,** Mai 1958, No. 1, pp. 40—46.
3) **Last Essay,** p. 123. Hier en verderop wordt verwezen naar de paginering van Conrads werken in Dent's Present Collected Edition.
4) E. du Perron, **Verzameld werk,** IV (1956), p. 236, tweede noot.
5) W. van Doorn in **E.N.S.I.E.,** Tweede Deel (1947), p. 215.
6) Vgl. Najder, t.a.p., pp. 42—43.
7) **Max Havelaar or the Coffee Auctions of the Dutch Trading Company** (1868), p. 318.
8) **An Outcast of the Islands,** p. 43.
9) **Max Havelaar,** p. 81.
10) Uitvoeriger sprak ik hierover in mei 1963 voor studenten van de Universiteit van Amsterdam in een voordracht getiteld 'De Oosterse Archipel onder Joseph Conrads westerse ogen', in Engelse vertaling op te nemen in een bundel essays getiteld **Indonesia's History between the Myths,** die als Volume VII uit zal komen in de bekende reeks 'Selected Studies on Indonesia'.
11) Zie **Max Havelaar,** pp. 99 en 104 en **Youth. Heart of Darkness. The End of the Tether.,** p. 73.
12) Rodney Mundy, **Narrative of Events in Borneo and Celebes, down to the Occupation of Labuan: From the Journals of James Brooke Esq.,** Vol. I (second edition, 1848), pp. 66—71.
13) **Youth** etc., pp. 50—51.
14) **Tales of Unrest,** pp. 31—32.

15) Zie Alfred Russel Wallace, **The Malay Archipelago,** resp. pp. 74 (over de **Max Havelaar**) en 72 (over Money's boek). Ten gerieve van de lezer is hier de paginering gevolgd van de in 1962 door Dover Publications uitgegeven onverkorte herdruk der laatste herziene editie van het in 1869 uitgekomen werk.

16) Irving Howe, **Politics and the Novel** (1957), p. 79.

17) 'Max Havelaar leeft in Indonesië', XV (1960), pp. 415—430.

18) **A Personal Record,** p. 87.

19) Idem, pp. 87—88.

W. F. Wertheim
A. H. Wertheim-Gijse Weenink

HET EINDE VAN EEN MYSTIFICATIE *)

Het was eigenlijk puur toeval. Op aandringen van mijn vrouw, die toen nog ziek was, ging ik op de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek in archivalia van *Pieter Vreede* snuffelen, die op haar verzoek door het Algemeen Rijksarchief uit Den Haag waren opgezonden. Een markante figuur, deze Leidenaar Pieter Vreede, lakenfabrikant, een

*) Fragment uit onze inleiding bij de herdruk van Joan Derk van der Capellen's **Brief aan het Volk van Nederland,** die in de loop van 1965 zal verschijnen als kwadraatpocket bij **De Bezige Bij** en die een aantal facsimile's zal bevatten, o.a. uit de in dit fragment geciteerde brief van Van der Capellen aan Pieter Vreede.

van de zeer actieve patriotten, vriend van de doopsgezinde dominee F. A. van der Kemp en via deze ook van Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Na de Pruisische invasie van 1787 die de prinsgezinden in hun macht herstelde, verliet hij Leiden en bracht zijn lakenfabriek over naar Tilburg, waar hij de grote voorvechter werd van de opneming van Brabant in de Unie als gelijkgerechtigd gewest naast de andere provincies; de man bij wie Pichegru logeerde voor hij de grote rivieren overstak; de fel overtuigde en welsprekende unitaris; de machtige voorzitter van het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek, die tenslotte door de tweede staatsgreep van Daendels en Joubert in juni 1798 gedwongen werd via een achtertrap van het gebouw, waar nu Buitenlandse Zaken gevestigd is op 't Plein te Den Haag, te vluchten — het einde van het eerste vijf man sterke Directoire, het einde ook van Pieter Vreede's politieke loopbaan.

Het was deze Pieter Vreede, deze typische representant van de moderne progressieve burgerij in opstand tegen het vermolmde aristocratische bestel, over wie nog geen biografie is verschenen, voor wie wij ons interesseerden.

Het eerste mapje van het lijvige dossier bevatte een viertal brieven van Joan Derk van der Capellen tot den Pol aan zijn vriend Pieter Vreede. Ik neem een van de brieven voor mij, word even getroffen door de woorden:

> „De toestand der Roomschen in ons Land doorboort mij de ziel. Ik zal mij wil ik mij niet volstrekt nutteloos maken, echter wel wagten van daar zelfs veel van te spreeken."

en lees dan verder:

> „In eene slapelooze nagt mij door het hoofd loopende het gene U.E. mij p. voorigen meldde, dat, namelijk, dees verrukker van de sinnen der Leidenaars mij eenen Cromwel gelieft te noemen, zo ben ik op het denkbeeld gevallen om hem en de faktie, waartoe hij behoort, in den kuil te storten, dien zij voor mij gegraaven hebben en, door een eenvoudig, doch pathetiek voorstel van mijne *principes* en mijn *gedrag* als regent, de Natie in staat te stellen om te beoordelen en te beslissen of ik die Man —

dat gedrogt – ben waarvoor men mij gelieft af te schilderen dan of Hij een bedrieger is die de slavernij zoekt intevoeren, etc. Ik voele wel hoe moeilijk het zal zijn buiten de termen van eigen lof te blijven; maar ik voele ook dat zodanig een plan mij gelegenheid geeft om de attentie van de Natie te vestigen op onderwerpen, daar zij door minder gerugtmaakenden geschriften niet op gevestigd wordt – met een woord, om, zonder dat er vat op mij zij, een tweede BAHVVN te schrijven."

Het lezen van deze passage in een brief, geschreven in het intelligente nerveuze handschrift van Joan Derk van der Capellen, gaf mij een schok. Hier had ik helemaal niet naar gezocht; maar zoals zo vaak bij archiefstudie gebeurt: ik zocht naar steenkool en vond goud.

Daar lag dan voor mij deze brief, waaraan het laatste blad ontbreekt en dus ook de ondertekening, maar die zonder enige twijfel afkomstig is van Joan Derk van der Capellen tot den Pol en als aanhef heeft: 'Waarde Vreede', en gedateerd is: 'Appeltern 23 Octob. 83'.

Deze brief levert het onomstotelijk bewijs, dat Van der Capellen de schrijver is geweest van het anonieme, twee jaar eerder uitgegeven pamflet: *Brief Aan Het Volk Van Nederland.*

Was deze brief aan Vreede nooit eerder gepubliceerd? Of.... had ik zoiets niet al eens eerder gelezen? en was de schok, die ik had gevoeld, niet misschien toch een schok der herkenning?

Thuis sloegen wij meteen het omvangrijke biografische werk van M. de Jong Hzn., *Joan Derk van der Capellen,* op. En ja, daar werd op p. 393 een soortgelijke passage geciteerd uit een brief van Joan Derk aan de Friese patriot Van Beyma.[1]) Maar het staat er allemaal net een klein beetje anders. Volledigheidshalve halen wij niet aan uit De Jong's proefschrift, maar uit zijn bron, de door W.W. van der Meulen gepubliceerde 'Brieven van Joan Derk van der Capellen tot den Pol' aan Van Beyma.[2])

„Berkhey heeft me openlijk (zo ik hoore) voor een tweeden Cromwel uitgeschilderd. Risum teneatis! Intussen is mij in een slapeloozen nagt te binnen gekoomen, dat ik om de partij, in wiens dienst dees haatlijke campvegter is, dit betaald te zetten, geen beeter weg kan in-

slaan, dan om der natie openlijk een tafereel voorteleggen van mijne wijze van denken en handelen met betrekking tot het politique."

„Ik zou een korte schets van 't caracter en de daaden van Cromwell kunnen maaken, de Cromwells in 't algemeen kunnen leeren kennen, vervolgens dit kunnen controlleeren met mijne politique geloofsbelijdenis en politique zedekunde. Ik verbeelde mij in staat te zijn, zonder dat er wat op ware een anderen *B*(rief) *A*(an) *H*(et) *V*(olk) *V*(an) *N*(ederland) te kunnen schrijven. Wat dunkt U van dit idee?"

'Zonder dat er wat op ware', moeten wij hier natuurlijk ook lezen als 'zonder dat er *vat* op ware'. Maar de passage over het vroegere pamflet klinkt hier niet helemaal ondubbelzinnig. Joan Derk schrijft over *'een andere'* en niet zoals aan Vreede over 'een tweede BAHVVN'. Wij zullen zien dat De Jong hierdoor juist op een dwaalspoor werd gebracht, niet wat betreft de identiteit van de auteur van het pamflet, maar wat betreft de strekking van deze passage.

Verdere nasporingen brachten ons tot de conclusie dat de brief aan Vreede van 23 oktober 1783 inderdaad nooit gepubliceerd is. Het desbetreffende gedeelte van het bij de afstammelingen van Pieter Vreede berustend familiearchief blijkt pas in 1908 bij het Algemeen Rijksarchief gedeponeerd te zijn. Dit verklaart, waarom vroegere schrijvers over de Patriottentijd en over Van der Capellen dit stuk niet kenden. Maar De Jong had het kunnen kennen.*)

De aanwijzingen, dat Van der Capellen de schrijver van het pamflet was, waren in de loop der jaren vrij sterk geworden. De doopsgezinde predikant A. Loosjes had in

---

*) Nadat deze inleiding reeds was geschreven, maakten wij kennis met een getypte scriptie, in 1964 vervaardigd door de candidaat in de geschiedenis aan de Universiteit te Leiden, A. H. Huussen Jr., getiteld **Pieter Vreede en zijn aktiviteiten te Leiden, 1750—1787.** De schrijver had daarin eveneens de drie nog niet eerder gepubliceerde brieven van Van der Capellen als bijlage opgenomen, zonder daar echter onze conclusie — het bewijs van Capellen's auteurschap — aan te verbinden. Hij neemt, blijkens een aantekening, dit auteurschap als gegeven aan.

1886 [3]), op grond van een analyse van de stijl van het geschrift, betoogd dat het van niemand anders afkomstig kòn zijn dan van Joan Derk. Wel meende hij, ook alweer op grond van zijn stijlanalyse, een vrij groot aantal passages te moeten toeschrijven aan Joan Derk's vriend, F. A. van der Kemp.

Er ontstond een discussie waarbij sommige schrijvers Loosjes bestreden. Maar deze vond een nieuw, volgens hem doorslaand argument. Uit Amerika kreeg hij bericht, naar aanleiding van zijn brochure, dat daar bij de nakomelingen van Van der Kemp een autobiografie van deze berustte waarin de volgende woorden voorkwamen: 'At the same time my noble friend had written a manly appeal to the People of Netherland, while I visited him at his country seat'.[4]) Loosjes publiceerde dit prompt, als nader bewijs voor zijn stelling. De autobiografie werd in 1903 door Helen L. Fairchild gepubliceerd en de geciteerde passage kan men op p. 54 vinden.[5])

Sindsdien werd door tal van historici het auteurschap van Van der Capellen niet langer ernstig betwijfeld. Zowel Bussemaker [6]) als Van der Meulen [7]) namen in hun biografische notities als zeker aan, dat Van der Capellen de schrijver van het pamflet was.

Maar M. de Jong Hz. voelde zich verplicht in zijn dissertatie van 1921 de kwestie van het auteurschap opnieuw onder ogen te zien. Een tijd lang had hij het getuigenis van Van der Kemp zelfs voor vals gehouden. Na een uitvoerige studie luidde zijn eindoordeel over het auteurschap echter, wederom, bevestigend. Maar merkwaardigerwijze wordt de argumentatie, waarmee hij tot deze conclusie kwam, door onze nieuwe vondst eerder ondergraven dan bevestigd, hoe waardevol en onmisbaar zijn diepgaande biografie van Van der Capellen ook moge zijn.

De Jong vermeldt de boven al genoemde brief aan Van Beyma waarin Van der Capellen over zijn plan rept een 'andere' Brief aan het Volk van Nederland anoniem uit te geven, en bouwt hierop — en op enkele andere brieven aan Adriaan Valk en De Gijselaar — een uiterst ingewikkelde psychologische theorie, dat Van der Capellen de bedoeling zou hebben gehad, zelfs tegenover zijn beste vrienden een mystificatie op te voeren.

„Wanneer Van der Capellen het pamflet inderdaad geschreven heeft, dan heeft hij het willen aanwenden als een soort van paardemiddel voor de al te slap toetredende natie, maar het geheel gelaten voor rekening van de onbekende schrijver; niet alleen uit vrees voor ontdekking, maar ook omdat hij tegenover zichzelf, voor zijn officiële persoonlikheid, niet verantwoordelik wilde zijn voor sommige beginselen en eisen, die hij daarin had laten horen; dan heeft hij het auteurschap zelfs voor zijn beste vrienden verheimelikt, ja hen door mystificatie op een dwaalspoor gebracht. Deze opvatting veronderstelde echter een psychologie, die zonder steun van andere feiten hoogst twijfelachtig bleek."[8])

Zijn dissertatie heeft nu tot strekking, deze hypothese te staven. Maar De Jong blijkt nu zelf het slachtoffer van een mystificatie, wanneer wij zien dat Van der Capellen *in vrijwel dezelfde bewoordingen,* maar zonder een spoor van dubbelzinnigheid, tegenover zijn vriend Vreede aan zijn auteurschap van het vroegere pamflet geen twijfel laat.

De vele hypothetische elementen in het hoofdzakelijk psychologisch gefundeerde en allerminst overtuigende betoog van De Jong hebben de twijfel aan Van der Capellen's auteurschap onder de historici niet opnieuw doen opleven. Jan en Annie Romein hebben Joan Derk, juist op grond van dit door hen zeer bewonderd staatkundig geschrift, tot een der erflaters van onze beschaving uitgeroepen. En wijzelf hebben, nu een jaar geleden, in een gezamenlijke bijdrage voor het 1813-nummer van *De Nieuwe Stem* [9]) het auteurschap van Van der Capellen eveneens als zeker aangenomen, vooral op grond van de mededeling van Van der Kemp maar toch bepaald ook om de stijl van de brochure en de daarin verkondigde ideeën — nadat wij eerst sterk getwijfeld hadden juist omdat de psychologische argumenten van De Jong zo weinig tot ons spraken!

Toch is pas met de persoonlijke erkenning van de hand van Joan Derk het onweerlegbare bewijs geleverd, waardoor men nu gerechtigd is het pamflet onder de naam Van der Capellen uit te geven.

Daartoe is de tijd trouwens meer dan rijp. Hier ligt vóór ons 'een der merkwaardigste politieke geschriften ooit in Nederland verschenen', om het Jan Romein na te zeggen.

In ons *Nieuwe Stem*-artikel wezen wij op het haast ongelooflijke feit, dat dit boeiend staatkundig geschrift sinds 1795 nooit meer in Nederland herdrukt is.

Men kan zich voorstellen, dat na het herstel van het Huis van Oranje als regerende dynastie in Nederland publicatie van dit uitgesproken anti-Orangistisch geschrift lange tijd niet wel mogelijk was. Verscheidene historici waren door politieke vooringenomenheid zelfs zo verblind, dat zij geen oog hadden voor de bijzondere kwaliteiten. Het feit, dat het geschrift anoniem was verschenen, leek bovendien aan de betekenis ervan, historisch gesproken, afbreuk te doen. Colenbrander schrijft nog in 1899: 'Welk een laag peil van geestesbeschaving wijst het aan, dat de gansche revolutionaire literatuur van den patriottentijd geen leesbaarder stuk telt dan dit, overal oppervlakkig en op vele plaatsen laaghartig geschrift.' [10]) Het heeft, afgezien van enkele negentiende eeuwse schrijvers als Prof. G. W. Vreede – kleinzoon van Pieter – en voorts J. A. Sillem en W. H. de Beaufort, schrijvers uit de latere regeerperiode van de toen weinig populaire koning Willem III, tot in de jaren twintig geduurd dat de patriotten op een welwillender en juister beoordeling van de kant van onze historici aanspraak konden maken.

M. de Jong Hzn. gaf Colenbrander het juiste antwoord:

> „Ik meen daarentegen, dat het een meesterstuk is van betoog en zeggingskracht en dat het alleen aan zijn politieke strekking en zijn felheid jegens het huis van Oranje te wijten is, dat men het niet erkend heeft als het beste stuk proza uit het einde der achttiende eeuw; eenvoudig van voorstelling, streng en logies van bouw, klaar en doorzichtig als glas, zuiver van taal, een voortbrengsel van waarlik demokraties idealisme."[11])

Nu het auteurschap dan ook onomstotelijk is vastgesteld, wordt hernieuwde publicatie een eis van historische piëteit.

De anonieme publicatie van de brochure was overigens niet, zoals De Jong fantaseert, een uiting van een gespletenheid in de persoonlijkheid van Van der Capellen. Wanneer De Jong de publicatie 'een onwaarachtige daad' noemt, geeft hij blijk, met al zijn gepsychologiseer, weinig van de drijfveren van Van der Capellen te hebben begrepen.

Joan Derk vreesde terecht de militaire macht van de Erf-

stadhouder en de politieke macht in Overijsel van de Drost van Twente, zijn doodsvijand Van Heiden Hompesch. Zelfs enige jaren na het schrijven van de brochure, nadat de publicatie in 1781 sterke invloed had uitgeoefend op de loop der gebeurtenissen en hij op brede volkssteun kon rekenen, behield hij het volle besef, dat de Koning van Pruisen 'enkel met die troepes, die hij steeds in Westphalen heeft, maar een uitstapje van weinige dagen behoeft te komen doen, om *de concert* met de magt van Oranje, een einde aan al onze patriottische pogingen te maaken.' [12])

Maar toen hij zijn brochure schreef was hij in zijn gewest Overijsel een zwakke eenling zonder veel invloed en zonder enige machtspositie in het politieke leven tegenover machtige tegenstanders.

Hij voorvoelde de gebeurtenissen van 1787, die hij niet meer zou beleven. Ons geslacht dat de Duitse bezetting onderging, beseft beter dan De Jong, wat leven onder terreur betekent.*) Die terreur was ook in 1781 niet gering, getuige de passage uit het pamflet over Willem's 'spions, aanbrengers en verklikkers, die zig in alle gezelschappen weten in te dringen en ons van de aangenaamheden eener gulle openhartige samenleving beroven', waardoor de gehele Natie 'vreesagtig, agterhoudend en geveinsd' gemaakt is. Toen men in 1781 brieven van Joan Derk aan vooraanstaande Amerikanen in handen had gekregen, is hij zelfs, nadat hij door vrienden gewaarschuwd was, 's nachts naar Amsterdam gevlucht.

Tegenover zijn vijanden moest Joan Derk zijn auteurschap natuurlijk maskeren. Zelfs tegenover de Hollandse patriot De Gijselaar, die hij ook in andere staatkundige zaken niet vertrouwde, gaf hij zich terecht niet bloot.[13]) En wie weet, heeft hij het ook niet aangedurfd zich tegenover zijn Rotterdamse vriend Adriaan Valk uit te spreken, al is de brief aan deze voor meer dan een uitleg vatbaar.[14])

Maar dat Joan Derk tegenover zijn vrienden Van Beyma en Vreede volkomen openlijk over zijn auteurschap schreef, staat nu wel vast.

---

*) Helaas heeft De Jong die terreur later aan den lijve ervaren.

Hij stond met zijn volle persoon achter dit geschrift. En hij zal zeker gewenst hebben, dat het nageslacht hem, ook door dit strijdschrift, zou kennen en eren.

Amsterdam, 8 november 1964.

1) M. de Jong Hzn., **Joan Derk van der Capellen: staatkundig levensbeeld uit de wordingsstrijd van de moderne demokratie in Nederland,** Groningen/Den Haag, 1922 (oorspronkelijk verdedigd als Amsterdamse dissertatie).

2) In de **Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap,** deel 28, 1907, p. 243; de brief is van 30 oct. 1783.

3) A. Loosjes, **Een krachtig Libel,** Haarlem, 1886.

4) A. Loosjes, **Nog een en ander over het pamflet Aan het Volk van Nederland,** 1891.

5) **Francis Adrian van der Kemp: An Autobiography,** ed. with a new historical sketch by Helen L. Fairchild, New York, 1903.

6) Th. Bussemaker, 'J. D. van der Capellen tot den Pol', **Tijdspiegel** 1891, dl III, p. 1 e.v., 111 e.v., 267 e.v.

7) W. W. van der Meulen, 'Een en ander over Van der Capellen tot den Pol en zijn aanhang', in **Geschiedkundige opstellen ter eere van H. C. Rogge,** z.j., p. 195 e.v.

8) Zie De Jong, **op cit.,** Voorwoord, p. VI, VII; zie ook p. 392—393.

9) A. H. Wertheim-Gijse Weenink en W. F. Wertheim, 'Eertijds was de Pruis in 't land', **De Nieuwe Stem,** Jg. 18, 1963, p. 730.

10) H. T. Colenbrander, **De Patriottentijd,** 's-Gravenhage 1897/9, Deel I, p. 262.

11) De Jong, **op cit.,** p. 437. Inmiddels verscheen het belangrijke proefschrift van C. H. E. de Wit, **De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780—1848** (diss. A'dam, 1965) dat met Colenbrander's werkwijze en visie definitief afrekent.

12) Brief aan Robert Jasper van der Capellen van de Marsch van 12 Maart 1784, in W. H. de Beaufort, **Brieven van en aan J. D. van der Capellen tot den Pol,** 1879, p. 760.

13) De Jong, **op cit.,** p. 392.

14) De Beaufort, **Brieven,** p. 321 e.v.

Het botte potlood

Het aapje kwam het hondje tegen en zei: 'Loop nou met me mee naar het dorp, dan zijn we gezellig met zijn drietjes." Ra ra hoe kan dat? Nadat we als kinderen onze hersens hadden gepijnigd om de goede oplossing te vinden, kwam het verlossende antwoord: 'Het aapje kon niet tellen'.

In circus Nederland zaten de talloze aapjes en apen maar te tellen en te tellen. Ze hadden in 1950 op de kop af uitgerekend, hoeveel kleuterscholen er tekort kwamen – en toen kwam die vermaledijde geboortegolf alles in de war sturen. Ieder kon het weten – maar de aapjes konden niet tellen.

In 1953 wisten ze op het duimpje van hun rechterachterpoot hoeveel lagere scholen er te weinig waren, en hoeveel kinderen er per klas moesten zitten – en wéér kwam die onverwachte geboortegolf.

En in 1958....

En in 1964.... toen meldden zich 50 % méér studenten dan het vorig jaar. Maar de aapjes hadden nu zo'n beetje leren tellen en vlug uitgerekend, dat als je nou alle eerstejaars medici over alle universiteiten spreidde, je ze nog net kon opvangen – en de bijzondere universiteiten konden er hun zieltjes van meepikken. Zo maakten de aapjes van de nood een christelijke deugd.

Maar nu willen ze op het Ministerie tegen Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen echt leren rekenen. Ze hebben tenminste een gespreksgroep voor de organisatie van het wetenschapsbeleid ingesteld. En een Academische Raad, waar alle professoren wel een plaatsje in vinden en zich dan verbeelden dat ook zij nu meetellen.

En onderwijl hanteert het aapje zijn potlood. En iedereen houdt zijn adem nu in: kan het aapje nú tellen? Zal het op de begroting bij alle cijfers een nulletje er bij schrijven?

Maar de aap komt uit de mouw, neemt een bot potlood en ... trekt een dikke streep door alle berekeningen. Het

aapje kan wèl tellen . . . maar alleen centen. En dat is géén verlossend antwoord.

De slecht getelde studenten wisten wèl een verlossend antwoord, toen vorig jaar het aapje de collegegelden dubbel ging tellen. Ze gingen botweg protesteren. Dat kunnen de professoren en onderzoekers nu óók gaan doen, als ze de moeite nemen even hun sectievergaderingen en gespreksgroepen te verlaten.

Wie weet kunnen zij dan het wetenschapsbeleid werkelijk eens gaan beïnvloeden — samen met de studenten, die nu ook weer meetellen; en zorgen, dat de aapjes, die het bos weer in zijn gevlucht, nooit meer terugkomen.

W. F. Scherpslijper.

EX LIBRIS

DE ZONEN VAN NOPOE

Peter Matthiessen: De Zonen van Nopoe, een kroniek uit het steentijdperk.
Vertaling van Beb Vuyk. Uitgegeven door J. A. Boom en Zoon, Meppel, 1964, 259 pagina's en 28 foto-pagina's. Prijs Fl. 14,50.

Dit is een heerlijk boek geworden. Heerlijk in ieder geval voor degenen, die zich al lezende mee willen laten slepen door deze kroniek, waarin geleidelijk aan, via de beschrijving van een aantal kleine en grote gebeurtenissen uit het dagelijks leven der opgevoerde personages, een bloeiend beeld wordt opgebouwd van een samenleving van slechts enige duizenden mensen in midden Nieuw Guinea.

Het is het werk van Peter Matthiessen die als schrijver deel uitmaakte van de gemengd Amerikaans-Nederlandse Peabody Harvard expeditie, welke in 1961 zeven maanden in de Baliemvallei in Nieuw Guinea werkte, dezelfde waaraan ook Rockefeller Jr. verbonden was.

De kroniek speelt bij een der stammen uit deze vallei, de Koereloes. Wij leren hun vijanden alleen maar als groep,

bij hun stamnaam, kennen, maar meerdere Koereloes leren wij zeer persoonlijk kennen, bij hun naam, in hun familieverhoudingen, meestal met enkele typerende karaktereigenschappen, die hun reacties in de beschreven situaties aanvaardbaar, in ieder geval begrijpelijk maken. Allerlei gebeurtenissen, weergegeven in de vorm van opgetekende waarnemingen, volgen elkaar op, waarbij steeds een aantal personen handelend wordt ingevoerd: een schermutseling, het werk in de tuinen, het hoeden van varkens, oorlog en vervolgens feest: rouwfeest dan wel overwinningsfeest; het spelen van jongens; de reparatie van huizen of uitkijkposten, het bereiden van voedsel, een overval. Geleidelijk aan gaat men zo de samenhang van hun bestaan voor zich zien. Voor de vakman ethnoloog is het interessant om te zien hoe het algemene en het bijzondere in de cultuur in een aantal situatieschetsen genuanceerd worden aangegeven. Naast de man die dapper is in de oorlog maar goedertieren in het dagelijkse leven, wordt ook de man getekend, die dapperheid in het gevecht paart aan een wreedheid in de dagelijkse omgang, die ook bij eigen groepsgenoten afschuw wekt.

De – echte – strijd met de andere stam wordt herhaaldelijk beschreven maar daarnaast bestaan ook binnen het stamverband spanningen, die soms tot schermutselingen uit kunnen groeien. De kans op scheuring en daarmee verzwakking van de stam wordt steeds in overweging genomen bij de beslissing of men al dan niet tot geweld zal overgaan. De agressie wordt dus bij voorkeur buiten de eigen stam tot uitdrukking gebracht maar het is geen eenvoudige zaak om agressie binnen het stamverband te verhinderen.

Wat de mensen doen komt steeds weer te staan tegen de achtergrond van de natuur: de bergen, de vallei, het bos, de dieren, zij zijn steeds opnieuw een omlijsting van de handelingen der mensen, zuiver waargenomen en in het detail beschreven.

Ik heb mij afgevraagd voor welk publiek deze soort 'kroniek' bedoeld zou kunnen zijn. Zij is stellig niet bedoeld voor zoekers naar het exotische, want al krijgt men van het beschrevene vaak een exotische indruk, de wijze van behandeling is ingetogen, op het feitelijke af, zoals, zou ik willen zeggen, in een kroniek betaamt.

Het is ook geen jongensboek geworden, al zullen jongens

van boven de 14 à 15 jaar er van kunnen genieten.

Het is verder ook niet bestemd voor vakethnologen, al zullen zij er veel van kunnen leren en ik wilde wel dat er van meer samenlevingen een dergelijke kroniek aanwezig was. De visie is overigens wel typisch die van de ethnoloog, die het niet meer nodig heeft zich te verwonderen over de vreemde zaken die hij ziet, maar die die vreemdheden beziet als onderdelen van de samenleving als geheel; onderdelen, die als zodanig dan ook begrijpelijk worden.

Het is daarmee, hoop ik, een boek voor een groot publiek geworden, een publiek dat geïnteresseerd is in mensen en hun belevenissen in een aanvankelijk vreemde, later meer eigene samenleving.

Wensen blijven er altijd. Ik had graag een schetskaartje van het gebied erbij gezien, waarop de loop van enkele rivieren, enkele heuvelruggen en vlaktes en bijvoorbeeld enkele wooncentra waren aangegeven. Dit zou de orientatie vergemakkelijken voor degenen die de Koereloes op hun oorlogspaden willen volgen.

Ik zou voor boeken als deze verder willen pleiten voor een beperking tot het uiterste van gebruik van vreemde woorden, die in dit speciale geval ook voor iemand die Indonesisch kent volkomen vreemde woorden blijven. Men moet ze nu als het ware uit het gebruik leren verstaan. Het argument, dat zij helpen bij het oproepen van de locale sfeer is hier nauwelijks houdbaar. Een lijstje achterin met betekenisomschrijving ware hier al dienstig geweest.

Tenslotte zou ik graag een poging gezien hebben om de vele persoonsnamen en de onderlinge familieverhoudingen der betrokkenen in enkele schema's bijeen te brengen. Een snelle orientatie van de lezer was hierdoor mogelijk gemaakt.

De foto's zijn zonder meer prachtig. Zij verduidelijken het beeld dat de tekst wil oproepen ten zeerste.

De vertaling van Beb Vuyk – ik heb de Engelse tekst niet geraadpleegd – maakt een zeer zorgvuldige indruk. Zij heeft er helder, prettig lezend Nederlands van gemaakt, waarin de verschillende nuancen van het Koereloese leven toch hun plaats konden krijgen. Speciaal in de natuurbeschrijvingen schijnt zij zich in haar element te voelen.

H. Th. Chabot.

INHOUD

Gerard J. M. van het Reve: Een jeugd in Twente 205
Bob Carlier: Operatie Stanleystad 230
Sonja Prins: Kongo-gedichten 244
Roger Serras: Schrijlings te keer 246
G. J. Resink: Tristram, Max en Jim 247
W. F. Wertheim en A. H. Wertheim-Gijse Weenink: Het einde van een mystificatie . . 256
Kort Bestek 265
Ex Libris: *H. Th. Chabot:* De zonen van Nopoe . 266

Medewerkers aan dit nummer:

Bob Carlier, geboren in 1931, leraar moraal te Gent. Lid van de redaktie van *Links,* publiceert binnenkort: *Heinrich Heine en de revoluties.*
Gerard J. M. van het Reve, gepensioneerd journalist te Amsterdam, geboren in 1892. Publiceerde onder het pseudoniem Gerard Vanter de historische romans *Baanbrekers* en *Mijn naam is Roelant,* onder het pseudoniem Rinko Wiersma *Verhaal der vaderlandse geschiedenis* en *Verhaal der wereldgeschiedenis.*

ONTVANGEN BOEKEN

Doorzicht, een anthologie samengesteld en ingeleid door Ernest Schepens. Uitgegeven door het Algemeen Bestuur van het Willemsfonds in de reeks uitgaven van het Oswald de Schampelaere-fonds, Nr. 18, 1964. Verspreiding: De Nederlandse Boekhandel — Antwerpen.

Jac. van Hattum, *De veertjes niet meegerekend en andere verhalen,* ABC-boeken, N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam 1965.
Rudolf Julius, *Eppure,* L. J. C. Boucher, Den Haag 1964.

Vlaamse Pockets, Uitgeverij Heideland, Hasselt; voor Nederland: Het Karveel N.V., Bakkerstraat 21, Utrecht.
Libera B. Carlier, *De Zondagsslepers.*

Dr. G. H. Halsberghe, *Het republikeinse Rome* en *Zoeklicht op het oude Rome.*

Gustaaf Vermeersch, *Klosjes, klosjes . . . en andere verhalen.* Carla Walschap, *Hart om hart.*

De Nieuwe Stem

Bijzondere afleveringen die nog leverbaar zijn:

- GELOOF-ONGELOOF, een discussie over dit onderwerp, waarvan deelnemers: W. F. Wertheim, J. J. Buskes, O. Noordenbos, B. Delfgaauw, J. Kruithof, Leo Apostel en anderen.
  128 pag. (2 delen) *f 3,–/Bfr. 50*
- HERDENKINGSNUMMER JAN ROMEIN met bijdragen van o.a. A. Romein-Verschoor, W. F. Wertheim, Fr. de Jong Edz., O. Noordenbos, N. A. Donkersloot en J. Presser.
  156 pag. en portret van Jan Romein *f 3,50/Bfr. 55*
- 10 NEDERLANDSE VERHALEN van Theo Anton van Kooten, Adri Laan, Pszisko Jacobs, Margaretha Ferguson, Steven Membrecht, Louis Ferron, M. Revis, Theo J. van der Wal en Paul van der Loeff.
  124 pag. *f 3,50/Bfr. 55*
- SPANJENUMMER, een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a. Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.
  104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 2,80/Bfr. 40*
- KUNSTPOLITIEK NUMMER met medewerking van: Prof. N. A. Donkersloot; Mr. G. J. P. Cammelbeeck; Mr. A. de Roos; J. Kassies; J. Meulenbelt; Ben Groeneveld †; J. B. Bakema; Mr. Fr. M. Th. Klaver; Marcel van Matena; 100 jaar kunstpolitiek „Van neen tot grondwetsartikel".
  108 pag. *f 3,–/Bfr. 50*
- DROOGSTOPPELNUMMER, met medewerking van: W. F. Wertheim, Mevr. A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.
  120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 3,25/Bfr. 45.*

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.

DRACHTEN – Telefoon 05120-2641 – Giro 801077